THE

KASHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

56

(Alankāra Section No. I.)

THE

ALANKĀRASEKHARA

by

KES'AVA MIS'RA.

28658

Edited with Introduction etc.

BY

ANANTARĀMA S'ĀSTRI VETĀL

Sāhityopādhyāya,

Late Sādholāl Research Scholar & Post-Achārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares.

Sa4A Kes/Vet

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY

Jai Krishna Das Hari Das Gupta

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
Wiles Press North of Gonal Mandir Beneres City

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir Benares City.

॥ श्रीः ॥

ह रि दा स सं स्कृत ग्रन्थ मा ला स मा ख्य-काशीसंस्कृतसीरिज्युस्तकमालायाः

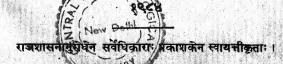
अलंकारविभागे (१) प्रथमपुष्पम् ।

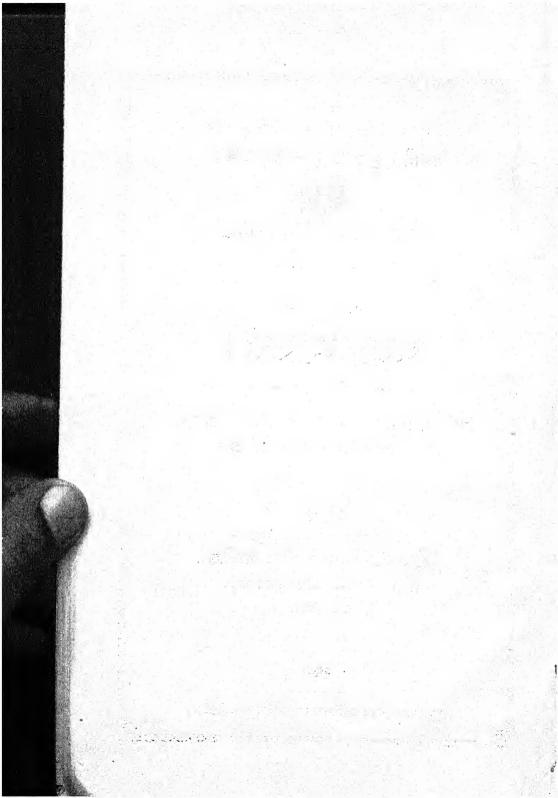
केशविमश्रकृतः

अलङ्कारशेखरः।

साहित्योपाध्याय-वेतालोपाव्हश्रीअनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । प्रकाशकः— जयकृष्णदास-हरिदासं गुप्तः— चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रेस–गोपालमंदिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

॥ श्रीः ॥

प्रस्तावना ।

उपक्रमः।

अथेष मुद्रापियत्वा प्रकाशियतुमुपक्रस्यते अलङ्कारशेखरो नाम श्रीमन्महाराजमाणिक्यचन्द्रकारितः श्रीकेशविमश्रविरचितोऽलङ्कारशास्त्रीयो ग्रन्थः । उपयोगिनो ग्रन्थस्यास्य सर्वतोऽद्यत्वे दुर्लभत्वमाक लय्य 'विद्याविलास'मुद्रणालयस्वामिना प्रेरितोऽहमेतत्प्रकाशने सोत्साहं प्रावर्तिषि । काव्यमालायां शिलायन्त्रालये च समुचितपद्च्ले दाभावादिदोषबाहुल्येन यथाकथंचिन्मुद्रितचरोऽपि साम्प्रतमयं नोपलभ्यत इति प्रकाशनमस्य साम्प्रतमेव ।

अलङ्कारशब्दस्य काच्यगतसकलविषयबोधकता ।

. प्रन्थप्रन्थकारयोर्यथावत्परिचयाय प्रन्थारम्भे किमपि प्रस्तावना-दिकमवश्यं लेखनीयमिति पूर्वपरम्परानुगतं पन्थानमवलम्ब्य किञ्चि त्रसङ्गोचितमिदानीं निरूप्यते । तत्र तावत्प्रकृतप्रन्थनामधेयविषयिणीं मीमांसां पुरस्कृत्य कि नाम अलङ्कारशास्त्रम् ? कथं चास्य काज्यशाः-स्त्रव्यवहारयोग्यता ? केन वेदं प्रथममाविष्कृतम् ?' इति विषयानव-लम्ब्य विचारः प्रस्त्यते─'अलङ्क्रियतेऽनेने'ति ब्युत्पत्त्या काव्यशो-भाकराणामुपमादीनामलङ्काराणामेव चमत्कृतिजनकतया विश्वेश्वरः पण्डितराजानकरुयकविरचितयोः अळङ्कारकौस्तुभाळङ्कारसर्वस्व-योः प्राधान्येन निरूपणादत्रापि 'अलङ्कारशेखरे' अलङ्कारमात्रं प्रति-पाद्यो विषय इति कल्पना नूनं नामधेयमद्सीयमवलोक्य समुत्वद्येत, परं प्रन्थपर्यालोचनया स्फुटं प्रतीयेत यदसौ कल्पना न ताबत्सर्वथा सामञ्जस्यमावहति । इह खलु काव्योचिताः सर्व एव गुणदोषालङ्का-रादयो विषया निरूपिताः सन्ति । अळङ्कारशब्दश्चिरन्तनात्समया-ल्लक्षणरूपकाव्यशास्त्रव्यवहारयोग्यतामधिगतो दृश्यते । तथाच 'अल-ङ्कृतिरलङ्कार' इति व्युत्पत्त्वा अलङ्कारशब्दस्य सौन्दर्यपरत्वाम्युपग-मेन काव्यालङ्कारशिरोरत्नायिते अलङ्कारशेखरनाम्नि अलङ्कारमन्थे काव्यविषयकं पुणदोषाळङ्कारादिनिद्भपणं समुचितमेव । अळङ्कारः

शास्त्रं हि काव्यरचनोचितां दिशं दर्शयित्वा चमत्करोति सचेतसां चेतांसि । यरबलु काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषगुणरीतिरसालङ्काराणाम-वधारणे शक्तिमुन्मेषयित, तत्ताचदलङ्कारशास्त्रं निगद्यते । काव्यनिर्मा-णकलाकौशलानि लोकोत्तरविलक्षणानि नान्यत्र विलसन्ति । सहदय-हृद्यानन्दसाधनं नान्यदस्तीति सर्वोत्कृष्टमिदमलङ्कारशास्त्रम् ।

सत्यपि काव्यप्रपञ्चेऽलङ्काराणां प्राधान्ये, तत्र शास्त्रे कथमिव काव्योचिताः सर्वेऽपि विषया गुणदोषादयः सन्निवेश्यन्ते इति बली यसीं शङ्कां समाधातुं तद्वीजमन्विष्यते—पूर्वे किल वाल्मीकिप्रभृः तयो लक्ष्यैकचक्षुषः शक्तिशालिनो महान्तस्तानि तानि काव्यानि प्रणीय विविधं लोकोपकारं रचयाम्बभूवुः। ततस्तथैवान्येऽपि काव्य-रचनासु प्राभवन् । परं काव्यनिर्माणौपयिकान्नियमान् अविज्ञाय कथं नाम सर्वेऽपि लक्षणैकचक्षुषो मन्दास्तत्र प्रवर्तेरन्निति तेषामुपदेशाय काव्यशास्त्रं लक्षणरूपं नियामकं निरमीयत । तस्य च अलङ्कारशा-स्रमिति सङ्केतः समजनि । ततश्च अनित्यधर्माणामप्यलङ्काराणां च-मत्कृतिजनकत्वेन तत्कृतचारुत्वस्यैव काव्यव्यवहारहेतुत्वया, प्रतीयमा-नमर्थे वाच्योपस्कारकत्याऽलङ्कारपक्षनिक्षिप्तं मन्वानैः प्राक्तनैर्भाम-हादिभिः 'अलङ्क्रियतेऽनेन' इतिं करणव्युत्पत्त्या 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती शति नयेन अलङ्कारा एव काच्ये प्रधानमिति सिद्धान्तितम्। इत्यंत्रिधे व्यवहारे प्रचलिते 'रीतिरात्मा काव्यस्य, वक्रोक्तिः काव्य-जीवितम्, रसः काव्यात्मा, काव्यस्यात्मा ध्वनिः, नित्यधर्मा गुणाः काव्ये प्रधानम्' इति विविधान् पक्षानुपक्षिपतां वामनादीनां समये 'अलङ्कतिरलङ्कारः' इति भावप्रधानां व्युत्पत्तिमवलम्ब्य काव्यशा-स्त्रेषु रसादिप्रतिपादकेषु अलङ्कारत्वन्यवहारः प्रावर्तत । तादृशमेव पन्थानमनुस्त्यश्रीमन्मन्मटभद्दैविरचितः 'काव्यप्रकाशो' नाम अलङ्कार शास्त्रीयो निवन्ध आकरशास्त्रं लक्षणशास्त्रं वेति प्रसिद्धि गतः सर्वे-ष्वलङ्कारप्रनथेषु मूर्धन्यतामधिगच्छति। तदनन्तरमन्येऽपिलक्षणप्रन्थाः शनैः शनै प्रादुरभूवन् । 'सौन्दर्यमळङ्कार' इति वामनोकाळङ्कारळ-क्षणानुसारतोऽप्यलङ्कारशब्दस्य दोषामावगुणालङ्कारकृतसौन्दैर्यपर-त्वेन तत्प्रतिपादकं शास्त्रं 'अछङ्कारशास्त्र'मिति स्थाने सङ्कतमासादः यति । तदनुसारेणैव तादृशशास्त्रप्रणेतार आरुङ्कारिका उच्चन्ते । तथाविधं शास्त्रमुपजीव्य लक्षणलक्षितानि बहूनि काव्यानि बहुमिर्नि- मितानि । तस्मादेव कालादारभ्य लक्ष्यलक्षणकपविभागद्वयकल्पनया काव्यमलङ्कारश्चेत्युभयविधो व्यवहारः प्रववृते ।

अत्र च अलङ्कारशास्त्रे विविधानि दर्शनानि व्यवस्थितानि । तथा हि अलङ्कारसर्वस्वटीकायां समुद्रबन्धे—'इह विशिष्टार्थौ शब्दौ काव्यम् । तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन व्यापारमुखेन व्यङ्ग्यमुखेन वेति त्रयः पक्षः । आद्येऽप्यलङ्कारतो गुणतो वेति द्वैविध्यम् । द्वितीयेऽपि भणितिवैचित्रयेण भोगक्रत्वेन वेति द्वैधम् । इति पञ्चसु पक्षेष्वाद्य उद्भर्धातिवैचित्रयेण भोगक्रत्वेन वेति द्वैधम् । इति पञ्चसु पक्षेष्वाद्य उद्भर्धातिकारेण, द्वितीयो वामनेन, तृतीयो वक्रोक्तिजीवितकारेण, चतुर्थो भद्दनायकेन, पञ्चम आनन्दवर्धनेन । व्यक्तिविवेककाराभिमतः स्त्वनुमानपक्षः सिद्धान्तप्रदर्शनसमनन्तरं विचारासहत्वेन दूषितत्वात् मङ्खुकस्य पूर्वपक्षत्वेनाऽप्यनभिमतः इति । एतस्मिन्पक्षपञ्चके ध्वनिकृताऽऽनन्दवर्धनाचार्येणाद्रियमाणश्चरमः पक्ष प्रच बहुशः सर्वेरङ्गी-क्रियते । विचार्यमाणे सत्युचितमेतदेव प्रतीयते । अत्र बहुवक्तव्यऽपि विषये विस्तरभिया साम्प्रतं मौनमेवावलम्ब्यते ।

'अळङ्कारशास्त्रं हि पूर्वं केनाऽऽविष्कृतम्' इत्यत्र यथावन्निर्णय-स्तावत्कर्तुं दुःशक एव। तथापि प्रसिद्धेषु अळङ्कारप्रन्थेषु काळि दासकृतेष्दाहृतत्वात् काळिदासादुत्तरिस्मन्नेव काळे तस्य विशेषतो व्यवहारयोग्यता जातेति कल्पयन्ति केचित्। किन्तु नाट्यशास्त्रद्धां-नेन काळिदासात्पूर्वकाळेऽप्यस्य सत्ता आसीदिति निर्विवादं सिध्यति। नाट्यशास्त्रे हि अळङ्कारादिवर्णनं सर्वमप्युपलभ्यते। अद्यावधि उप-लब्धेष्वलङ्कारिनवन्धेषु भामहस्येव काव्यालङ्कारः शास्त्रीयग्रन्थे-षु साम्प्रतं प्रथमाभिधेयतामधिगच्छति। भामहीयकाव्यालङ्कारस्य प्राचीनतमत्वेन तस्मात्पूर्वभाविनोऽलङ्कारग्रन्थस्येदानीमनुपलभ्भात् प्रायो भामहोपजीवितमलङ्कारशास्त्रमिति वक्तुं युक्तमेव।

ग्रन्थपरिचयः।

अयं च अलङ्कारशास्त्रीयः प्रबन्धः शौद्धोदिनकृतालङ्कारस्त्रव्याः ख्यानरूपः 'अलङ्कारशेखरो' नाम केशविमश्रेण माणिक्यचन्द्रप्रेरितेन विरचितः। अत्र च काव्यस्वरूपरीतिदोषगुणालङ्कारादिकं नातिसंक्षिः प्तं नातिविस्तृतं समुचितरूपेण सरलया भाषया वर्णितं वृत्तिकारेण। इदानीं प्रकरणविभागनिद्देशपुरःसरं तत्रत्या विषया निरूप्यन्ते। विषयानुक्रमणिकायां विस्तरेण विषयवित्रेवते विद्यमानेऽपि स्त्रुलद्व-

शा विशेषविषयविवरणक्ष्पेण प्रन्थसमालोचनं प्रासङ्गिकमेवेति तत्रा-वतीर्यते—अस्मिन्नलङ्कारशेखरे रत्नान्यष्टौ विलसन्ति। १ उपक्रमरत्नं, २ दोषरत्नं, ३ गुणरत्नम्, ४ अलङ्काररत्नं, ५ वर्णकरत्नं, ६ कविसम्प्रदायरत्नं, ७ कविसामर्थ्यरत्नं, ८ विश्रमरत्नं चेति तेषां नामानि । आदितस्त्रिषु रत्नेषु मरीचयस्त्रयः, चतुर्थं चत्वारः, पश्चमे त्रयः, षष्ठे चत्वारः, सप्त-मे त्रयः, अष्टमे तु द्वाविति । एतादृशः प्रकरणविभागसङ्केता ग्रन्थना-मोचिताः कविना कल्पिताः सुतरां शोभन्ते ।

उपक्रमरते प्रथमे मरीचौ —मङ्गलाचरणपूर्विकां ग्रन्थकारियतुर्वे-शपरम्परां निरूप्य अलङ्कारविद्यास्त्रकारस्य शौद्धोदनेरिममतं 'रसा-लङ्कारभूषितं शब्दश्रवगाव्यवहितोत्तरकालाविच्छन्नसुखिनशेषसाधनं वा काव्य'मिति काव्यस्वरूपं प्रदश्यं विशिष्टस्य तस्य कीर्त्यादिफ-लसाधनत्वप्रतिपादनमुखेन तत्र प्रवृत्त्यौपयिकानि फलानि सङ्गृही-तानि । किञ्च प्रतिभायाः कारणत्वं व्युत्पत्तेविभूषणत्वमभ्यासस्य भशोत्पत्तिकारित्वं चाभिधाय 'काव्यसर्गण परिशोलितवतां शुद्धान्तःकरणानां सततं पर्यालोचयतां करतलगतैव कविता विल-सती'ति तात्पर्यवर्ती श्रीपादोक्तिमुद्भाव्य वृद्धसंमतानीतराण्यपि कारणानि सङ्गद्य प्रकारपरिज्ञानस्यापि कारणस्वनिरूपणौपयिकं भारत्याः सलक्षेणं सङ्क्षेपतश्चतुावधत्वं स्वमतेन दण्डिमतेन प्रदर्शितं प्रन्थकारेण । द्वितीये मरीचौ --रीतिप्रपञ्चनिरूपणं विधाय उक्तिमुद्रयोश्चातुर्विध्यमुदाहरणमुखेन प्रतिपाद्य 'प्तासां प्रयोजनादि-कमळङ्कारसर्वस्वे दक्षित'मिति 'अळङ्कारसर्वस्वं' नाम निजनिर्मितिः स्चिता । तृतीये मरीचौ —पदवृत्तीस्त्रिविधा निर्दिश्य शक्यलक्ष्यन्यङ्गयात्मकत्रिविधार्थं रृत्तित्वस्य संसाधनेन उत्तमादित्रि विधकाव्योदाहरणप्रदर्शनेन च व्यञ्जनोपयोगिता साधु सिद्धान्तिता ।

दोषरत्ने प्रथमे मरीचौ-पूर्वप्रतिज्ञातं दोषाणां त्याज्यत्वं दण्डिमतेन प्रमाणीकृत्य दोषसामान्यलक्षणकथनपूर्वकं पददोषानष्टौ सौदाहरणान् प्रादर्शयद्भन्थकारः। द्वितीये मरीचौ-द्वादश वाक्यदोषानुदाहर्त्य गोवर्धनसंमतं असमर्थसमासस्यापि दोषान्तरत्वमुदभावयत्। तृतोये मरीचौ-अष्टानामर्थदोषाणामुदाहरणानि प्रदर्श्य

⁽१) परिशोछितकाव्यवर्त्मनां कविसंसर्गविशुद्धचेतसाम् । परिमावयतामनुक्षणं कविता पाणितळे निषीद् ति ॥

लोकप्रसिद्धपेक्षया कविप्रसिद्धेर्वलीयस्वमुदाहृत्य प्रागुक्तानां दोष्तवं समार्थयत् ।

गुणरत्ने प्रथमे मरीचौ—गुणानां इलाध्यत्वं समर्थ्य सामान्यतो गुणस्य द्वैविध्यं च निगद्य पञ्चविधशब्दगुणप्रदर्शनमुखेन तत्रैवेतरे-षामन्तर्भावमुक्तवान् । तृतीये मरीचौ-'पूर्वोदीरितानां दोषाणां स्थान-विशेषेष्वदोषत्व'मिति कारिकोक्तं वैशेषिकगुणलक्षणं प्रकाश्य केषां-चिन्मतेन 'तत्र दोषाभावमात्रत्वं न गुणत्वम्', अन्येषां मतेन 'सहद-यप्रतीतिसाक्षिकं गुणत्वं दोषाभावत्वं वे'ति सूचियत्वा 'रसप्रतिबन्ध-रहिते स्थले दोषाभावत्वं युक्त'मिति श्रीगाद्मतप्रतिपादनेन पदेषु यथासम्भवमदोषत्वमुदाहत्य आत्मनः श्रीपाद्स्य च संमतं सर्वसा-धारणमदोषत्वं निक्षपितवान्।

अलङ्काररते प्रथमे मरीचौ —कारिकयोक्तपूर्वमलङ्काराणां शोमा स्पदत्वं संसाध्य अलङ्कारसामान्यलक्षणकथनपुरस्कारेण शब्दालः ङ्काराणामष्टविधानामुदाहरणान्युपस्यता वृत्तिकारेण यमकस्य संक्षे पतः सप्ताशीतिप्रकारत्वमुत्तवा गोवर्धनमतेन तस्य चित्रादनतिरि-कत्वं प्रतिपादितम् । द्वितीये मरीचौ--कारिकोकांश्चतुर्दश अर्था-ळङ्कारान् नामतो निर्दिश्य दशविधामुग्मां समभिन्याहारोपमां च श्रीपादाभिमतामुदाहृत्य तत्र सर्वत्र न्यूनाधिक्यसम्भवेऽपि काव्य-महिम्ना साम्यं निरूप्य राजशेखरोक्तसाम्यवाचकशब्दपरिगणनपुरः-सरं केशविमश्रेण काव्यसम्पत्सर्वस्वरूपा अलङ्कारशिरोरत्नभूता उपमा कविकुलस्य मीतृद्भपत्वेन निर्दिष्टा । इत्थमेव अप्पय्यदीक्षितैरपि चित्रमीमांसायां सर्वालङ्कारागामुगमाविवैर्तत्वं प्रतिपादितम् । तृतीये मरीचौ--रूपकस्य लक्षणं पञ्चविधावं च उदाहरणैः स्फुटी कृत्य तत्र द्विविधाया लक्षगाया अन्तर्भावमुक्तवा तदुदाहरणे प्रद्शिते। चतुर्थे मरीचौ--उत्प्रेक्षाया लक्षणोदाहरणप्रदर्शनं कृत्वा सर्वालङ्कार-सर्वस्वमृतां कवेः कीर्तिवर्धिनीमुत्येक्षां नवोढास्मितादिवन्मानसं

⁽१) अलङ्कारशिरोरतं सर्वस्वं काव्यसम्पदाम् । उपद्या कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम् ॥

⁽२) उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रसूमिकाभेदात् । रञ्जयति काव्यरङ्के बुत्यन्ती वदिदां चेतः॥

हरन्ती निर्दिश्य समासोक्तित्रभृतीनां विभावनान्तानामळङ्काराणां ळक्षणोदाहरणे निरूप्य परमतानुसारमन्यदेशत्वविभावनाविशेषो-क्तीनामेकतरस्वोकारेण तदितराऽन्यथासिद्धिकथनमुखेन व्यतिरेका-क्षेत्रयोरपि पूर्वोक्तेभ्योऽळङ्कारेभ्यः पार्थक्यमितरमतेनाकम्।

वर्णकरत्ने प्रथमे मरीचौ--योषिद्धर्णनप्रकारमुपदिश्य तद्वयवानां तानि तान्युपमानानि स्वामिमतानि श्रीपादानुसारिकविकल्पलता-कारोक्तानि च सङ्ख्य गोवर्धनोदीरिताः शरीरतद्वयवयोर्वर्णनीया गुणाः प्रतिपादिताः । द्वितोये मरीचौ-पुरुषस्य तद्वयवानां च वर्णनप्रकारानुपद्श्यं प्रशस्तार्थवाचकानि पदानि च परिगणय्य 'शिष्टप्रयोगानुसारेण सामुद्रिकायकं सर्वमुभयोर्वर्णनीय'मिति सिद्धान्तो नि-रूपितः । तृतीये मरीचौ-सादृश्यप्रापकान् प्रकारान् दण्डिनोक्तां-स्तन्प्रतिपादकान् शब्दांश्च निर्दिश्य कविघटनाया लोकतो वैलक्ष्राण्यं प्रदिश्चित्म् ।

कविसम्प्रदायरते प्रथमे मरीचौ-कविसम्प्रदायस्य सर्वतोऽभ्य-हिंतत्वं दिदर्शयिषुस्तस्य त्रैविध्यमिभधाय तत्प्रकारप्रदर्शनगर्भितान् कविसम्प्रदायसिद्धान् नियमान् सप्रपञ्चं न्यरूपयद् प्रन्थकारः। द्वि-तीये मरीचौ-नृपादीन् वर्णनीयान्निर्दिश्य तद्वर्णनोचितान्प्रकारान् प्रा-दर्शयत्। तृतोये मरीचौ-चन्द्रादोनां श्वेतादिरूपैर्वर्णनात्मकं निय-मान्तरं प्रत्यपीपदत्। चतुर्थे मरोचौ-एकद्व्यादिसंख्याबोधकान् श-ब्दान् पर्यजीगणत्।

कविसामर्थ्यरत्ने प्रथमे मरीचौ-प्रकारोपरेशगर्भे कवीनां प्रकर्ष-बीजकथनं प्रतिज्ञाय चित्रकाव्योपकारकाणि चत्वारि गतागतसमत्वा-दीनि प्रदर्शितानि । द्वितीये मरीचौ-कठिनसमस्यापूरणे।चितान् स्वाभिमतान् श्रीपादराजशेखरवृद्धाभिमतांश्च सप्रपश्चं प्रकारानुपदश्यं तार्किकोक्तो वर्णनीयप्रकारविशेषः सङ्गहीतः।

विश्रमरत्ने प्रथमे मरी बौ-काञ्यात्मभूतं रसं विना काञ्यस्य र-सिकजनमनःसन्तोषाऽजनकतामुक्त्वा 'अङ्गाङ्गिभावापन्नसकछविभा-वादिसाक्षात्कारकत्व'मिति रसळक्षणं निरुच्य 'रसत्वमपि जातिरिति

⁽१) सर्वाळङ्कारसर्वस्वं कविकीतिविवर्धिनी । उत्प्रेक्षा इरति स्वान्तमविरोढास्मितादिवत् ॥

वयम' इति साभिमानं स्वाभिमतं पक्षमुपाक्षिपद् वृत्तिकारः । ततः 'कारणकार्यसहकारिभिर्व्यज्यमानः स्थायी रसं इति केषांचिन्मत-सारिवकभावभेदप्रदर्शनपूर्वकं नवधा विभक्तेषु रसेषु सम्भोगविप्रलम्भात्मनः श्रृङ्गारस्य नायिकाया नाय-कस्य च भेदान्निदिश्य विप्रलम्भे शृङ्गारह्मपत्वं समर्थयता केशविम-श्रेण 'काव्यरत्ने मया विस्तृतमिद'मिति स्वनिर्मितो ग्रन्थ आविष्कृतः। तथैव देवादिभ्योऽन्यत्र कान्तायां रतेः श्रङ्कारात्मकत्वं श्रीपादमतेनो-क्त्वा देवादिरतिमुदाहत्य हास्य।दिरसोदाहरणपुरःसरं रसानामविरो-धविरोधावभ्यधायिषाताम्। ततो नवधा निर्दिष्टस्य स्थायिनः प्रत्येकं रत्यादीनां च लक्षणानि कथियत्वा सर्वेषु भावेषु स्थायिनो मुख्यत्व-प्रतिपादनमुखेन विभावानुभावव्यभिचारिणो निर्दिश्य भावशबलः ताया उदाहरणं प्रादर्शि । द्वितीये मरीचौ-रसदोषान् सविस्तरं नि-रूप्य तदन्तर्गतस्य अनौचितीनाम्नो दोषस्य सर्वथा हेयत्वे महिमभ-ट्टवचःप्रामाण्यं प्रदर्श्य दोषान्तरं चैकं निर्दिश्य क्वचिदेषामदोषत्व-मपि सूचितम् । तृतीये मरीचौ-तत्तद्रसानुकूळानि छन्दोरीत्यक्षरा-दीनि संसूच्य वक्ताद्यौचित्येन क्वचिद्वैपरीत्येऽप्यदोषत्वमुदाहरणप्र-दर्शनमुखेन समर्थ्य सर्वसाधारणं दोषं सन्धिगतं वर्णदोषं च प्रति-पादयता प्रनथकारेण उपसंहारविधया प्रबन्धोऽयं समाप्ति नीतः।

अस्मन् किल प्रबन्धे-काव्यलक्षणं बह्नंशेन साहित्यद्र्पणोक्तं तल्लक्षणमनुसरित । काव्यकारणानि च निक्षितानि वैशिष्ट्यं दर्श-यन्ति। तिस्रो रीतयो,दोषाश्च अष्टाविशिताः, अलङ्कारसहस्रेषु सत्स्विप अत्यावश्यका गुणा नव, 'अपरेऽत्रैवान्तर्भवितुमहन्ति' इत्यपराहिषिध्य चतुर्दशैव अर्थालङ्काराः प्राधान्येन तेषूपमाया दश प्रभेदाश्च निक्षिता दृश्यन्ते । उपमोत्प्रेक्षयोस्तावत् सर्वालङ्कारेभ्यः साधितमुत्कृष्ट-तमत्वं केशविमश्रेण । स्त्रीपुंसयोः वर्णनौपयिकाः प्रकाराश्च भूयांसः सङ्गृहीताः सन्ति । कविसम्प्रदायसिद्धास्ते ते वर्णनप्रकारा प्रन्थान्तरेभयो वैलक्षण्यमावहन्तः कवीनामुपकारकाः सविस्तरं प्रतिपादिता उपयोगिताऽतिशयं प्रकाशयन्ति । दुष्करसमस्यापूरणोचितानां प्रकाराणां सङ्गृहोऽपि सम्यक्समुद्धासते । रसं विभावादिभिर्व्यज्यमान-मन्ये मन्यन्ते । केशविमश्चस्तु अङ्गाङ्गिभावापन्नानां सकलविभावानां साक्षात्कारको रस' इत्थं मनुते । प्रतावानेव आपाततोऽत्र विनावा साक्षात्कारको रस' इत्थं मनुते । प्रतावानेव आपाततोऽत्र विन

शेषः प्रतीयते, सर्वमन्यत्समानमेव ग्रन्थान्तरेण । इत्थमन्नाऽल्पीयस्यिप गुणगौरवेण स्ठाघनीये अलङ्कारशेखरप्रवन्धे कविना चातुर्येण सर्वे विषयास्तथा समावेशिताः, यथाऽसौ ग्रन्थः सहद्यानामुपकाराय भूयसे मनोविनोदाय च प्रभवेत् ।

ग्रन्थकारपरिचयः।

प्रन्थपरिचयौपयिकमेताचन्तं विषयं विलिख्य साम्प्रतं प्रन्थकारस्य परिचयं प्रदर्शयितुं समयादिकं च निरूपयितुं प्रसङ्गतोऽत्र प्रन्थे समापितानां प्रन्थकाराणां च पारचयं प्रदातुमुपक्रम्यते । तत्र तावत् कारिकाकर्ता प्रन्थकारियता प्रन्थकर्ता चेति त्रयाणां परिचयप्रदानं कर्तृमावश्यकमिति पूर्वं कारिकाकर्तुविषये किञ्चिद्वचयते—प्रबन्धान्तर्गतः कारिकामागो यः किल सूत्रनाम्ना व्यवहिष्यते, शौद्धोदनिनाविरचितो- उस्तीत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां सिद्धमेव । स चायं शौद्धोदनिर्वामनश्चेति द्वाचेव अलङ्कारसूत्रकारत्वेन प्रसिद्धौ । ईशवीयद्वादशशताच्या अनन्तरं कारिका निर्मतेति संम्भाव्यते । शौद्धोदनिरिति वास्तविकं नाम ? आहोस्विद्धौद्धमतानुयायिनोऽलङ्कारसूत्राणि प्रणेतुः कस्यापि स्वेष्टदेवतानुकृलस्तादृशः सङ्कतो वेत्येतद्विषये किमिप नैव निश्चेतुं शक्यम् । नामैतत् कुत्राप्यन्यत्रालङ्कारस्रन्थेषु नोपलभ्यते ।

साम्प्रतं प्रनथकारियतुर्विषयमवलम्ब्य तेन सहैव प्रनथकर्तुरिय विषये विचायते—केशविमश्रं प्रनथकर्तृत्वे नियोजयन् माणिक्यचन्द्रस्तु तीरभुक्ति (तिरहुत) राज्यमलङ्कृतवानिति एग्लिङ् (Eggeling) मतम् । नृपालोऽयं काश्मीराधीश्वरो नासीत् । इन्द्रप्रस्थसमीपं यवनानां विजयात्पूर्वमधिवस्ति समे । केशविमश्रेण प्रदर्शिता प्रनथकारियतुर्वशपरम्परा 'कोटकांगडा'ऽधीशितुर्माणिक्यचन्द्रस्य वंशपरम्पर्या सह संवादं भजतीति प्रस्तुतो माणिक्यचन्द्रस्य वंशपरम्पर्या सह संवादं भजतीति प्रस्तुतो माणिक्यचन्द्रः 'कोटकांगडा'ऽधीश्वराऽभिन्न एवत्यत्र नापेश्यते प्रमाणान्तरप्रदानं किमिण् । कणिधं (Cunningham) मतानुसारेण माणिक्यचन्द्रस्य राज्यौरोहणं १५६३ मिते ईशवीये वर्षे समभूत् । अयं च दशवर्षावधि राज्यशासनमकरोत् । अस्य पिता धर्मचन्द्रः (धपुस्तकानुसारेण सोमचन्द्रः) पितामहश्च

१ Kāne: Introduction to साहित्यदर्पण P. CXXIX.

^{2.} S. K. De: Sanskrit Poetics Vol. 1, P. 261.

रामचन्द्र आसीत्। वंशश्चैतदीयः 'सुशर्मे'त्याख्यया सङ्केतितः। राम-चन्द्रो हि—परिपन्थिपार्धिवध्वंसकर्ता चरणशरणीकृताऽनेकभूपालः साम्राज्यश्रिया नहुषं शिथिलयन् सुहदो गोपायन् जगदानन्द्यन् प्रतापाग्निभिः शत्रूनन्तः सन्तापयन् देवद्विज्ञवृन्दं सन्तोषयन्मनस्वी सप्तसमुद्रमेखलायितां सुचिरमशासद्वसुन्धराम् । कदाचित्काविल-(काबुल)भृपालेन सह दिल्लीधराधीश्वरस्य भीषणे सङ्ग्रामे सम्प्रवृत्ते तद्गितकस्थोऽयं रामचन्द्रभूपतिभूयसः शत्रुचीरान् निहत्य स्वयमपि तामेव गतिं जगामं। तस्मात् प्रतापशाली स्वर्गसुन्दरीगीयमानकी-तिः परिपन्थिभूपतिप्राणापहारेण तत्सीमन्तिनीः स्वातन्त्रयमार्गं प्राप्यन् धर्मचन्द्रः समुद्रपद्यतै। ततो वैरिभूपालराज्यलक्ष्मीसुखोपभोग-

- १ आसीत्प्रत्यिधिपृथ्वीरमणकमिलनीवृन्दहेमन्तमासः
 कीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुद्वनीयामिनीजीवनाथः।
 राजद्राजन्यराजीमुकुटमणिगणप्रोल्लस्त्पाद्पीटः
 प्रोचत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषो रामचन्द्रोऽवनीन्द्रः॥
 मित्राणि प्रतिपालयंस्त्रिजगर्ती कीर्तीन्दुनाऽऽह्णाद्यम्
 शत्रूणां हृद्यं प्रतापदहनै रात्रिन्द्वं ज्वालयन।
 सर्वस्वेन कृतार्थयन् द्विजगणान् देवानगल्लेस्तोषयन्नेष प्रौढमनाश्चिराय बुभुजे सप्तार्णवां मेदिनीम्॥
- २ सुत्रामोद्दामिद्शिपरिवृहविलसत्काविलक्षोणिभेत्रीः प्रकान्ते प्रौहयुद्धे समदलयदसौ कोटिशो वैरिवीरान् । पश्चान्मांसास्थिमेदःकलुषितवसुधां प्रोज्झ्य तांश्वाकलस्य द्यां यातान्वैरिवर्गान् दिवमपि सहसा जेतुकामो जगाम ॥
- ३ श्लीराम्मोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनाद्वेधसो रामचन्द्रा-दस्मादुद्यत्प्रतापः समजिन सुमना धर्मचन्द्रो नरेन्द्रः । यस्याद्यापि प्रसन्नस्मितसुभगमुखाः स्विद्यदश्चरकपोला रोमाश्चस्तम्मभव्यास्त्रिदशयुवतयो हन्त गायन्ति कीर्तीः॥ निष्कान्तं सदनादुदैक्षि भगवानम्मोजिनीवल्लभ-स्ते वाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः। विश्रान्तं गिरिकाननेषु निविडच्छायेषु भाग्योद्या-दित्थं स्मेरमुखाः स्तुवन्ति विषदं यद्वैरिवामभ्रवः॥

भाग्यशाली सकलगुणसम्पन्नो माणिक्यचन्द्रो जनुर्लब्धवान् । यः किल काव्यालङ्कारशास्त्रविनमूर्धन्यः पार्थिवसार्वभौमः सर्वेषां काव्ये बुद्धिनैपुण्यमुत्पादयितुं वेदान्तन्यायतस्वत्रं केशवं नियुज्य अलङ्कारशेखराख्यं प्रनथममुं निर्मितवान् । ११६० मिते ख्रीस्टवत्सरे सङ्केताख्यां
'काव्यप्रकाश'टीकां रखियतुर्माणिक्यचन्द्राद्यं १५६३ मिते ईशवीये
वर्षे 'कांगडा'राज्यमधिरूढो माणिक्यचन्द्रो भिन्न इति तावदुभयोः
समयनिरीक्षणतः स्फुटमेव प्रतीयते ।

प्रकृतप्रवन्धप्रणेता केशविमश्रो हि जन्मना कतमं देशमळङ्कृतवान् किंजातीयश्चेति यथावन्नावगन्तुं शक्यते। सम्मान्यते परं, यदसौ उत्तरदेशवासी मैथिळःस्यादिति। अस्य वेदान्तेषु न्याये च परमं प्रावी-ण्यमासीदिति प्रन्थारम्भे 'वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं सिक्व-युज्ये'ति लेखतः प्रतीयते। तर्कविषयोग्मिश्रकाव्यप्रन्थिनर्माणकौशल-मेवामुष्य काव्यन्यायविद्यानेषुण्ये प्रमाणमुपलम्यते। अपिच काव्यशा-स्त्रीयामेतदीयां योग्यतामळङ्कारशेखर एव तावत्प्रकाशयति। स्वस्मा-त्पूर्वभाविनामाचार्याणां मतमनेन साधु विदितमासीदित्यस्य लेखतः सम्यगवगम्यते।

स्वातन्त्रयेण समयस्तु नैतस्य निर्णेतुं शक्यः, आश्रयदातुः समय एव समयमेतदीयं निर्णाययति । माणिक्यचन्द्रप्रेरणया केशविमश्रो निबन्धमेनं निबबन्धेति माणिक्यचन्द्रसमये केशविमश्रस्य सत्ता निश्चि-तैव । माणिक्यचन्द्रस्य राज्यारोहणकालस्तु १५६३ मितः ब्लीस्टाब्दः । अतस्तदाश्चितस्य केशविमश्चस्यापि समयस्तत्कृतग्रन्थनिर्माणकालश्च षोडशशताब्द्या उत्तरार्थस्तृतीयभागो वा निःसंशयं निश्चेतुं शैक्यते।

१ प्रत्यिथंभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मी-धिम्मल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः । तस्मादजायत समस्तगुणाभिरामो माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रदाकः॥

२ काव्यालङ्कारपारङ्गममितरिखलक्ष्मामृतां चक्रवर्ती सर्वेषामस्तु काव्ये।मितरितिनिपुणेत्याशये सिन्नवेश्य । वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशवं सिन्नयुज्य श्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिलको ग्रन्थमेनं विधत्ते ॥

³ S. K. De: Sanskrit Poetics Vol. 1, P. 261.

अस्य तार्किकत्वं समीक्ष्य तर्कभाषाञ्चतः केशविमश्रादयमिश्र-एवेति न साम्प्रतं कल्पियतुम्। १३४४-१४१९ ईशवीये वर्षे तर्कभा-षाकर्तुः, अलङ्कारशेखरकारस्य च षोडशशताब्द्या उत्तरार्धे सत्ता पर-स्परमुभयोभिन्नतां व्यक्तमेबावगमयित। एतावदेव प्रन्थकर्तुर्विषये मीमांसितुं पार्यते। कस्तावदस्य पिता भ्राता सुतो गुरुः शिष्यश्चेति

किमपि न ज्ञायते।

'अलङ्कारसर्वस्वं काव्यरत्नं' चेति प्रन्थद्वयं स्वकोषकृतित्वेन निरिद्धारकेशविमिश्रः। कदाचिदिदं तत्वणीतसप्तप्रन्थान्तर्गतमेव स्यादिति कल्यते, न निश्चीयते परं तयोर्प्रन्थयोरनुपलम्मात्। इत्थंच
केशविमिश्रनिर्मितेषु प्रन्थेषु अलङ्कारसर्वस्वं काव्यरत्नं चेति द्वयो नामनैवोपलम्यते। अलङ्कारशेखरश्चायं नयनगोचरीभवत्येव। अन्ये तु
प्रन्था वस्तुतो नामतोऽपि नोपलन्धुं शक्यन्ते। केशविमिश्रेण किल
'आत्मना प्रथितानि सप्त काव्यप्रन्थरत्नानि तर्ककर्षशबुद्धिमिरेवाऽऽकलियतुं शक्यन्त' इति पर्यालोचयता कामिनीचरणशोभमानमञ्जुमञ्जीरशिञ्जितसुन्दरोऽयं प्रवन्धः प्रणीतः।

अत्र च श्रीपादनामधेयं बहुवारमुल्लिखतं दृश्यते । शौद्धोदनेरे-वादरबोधकोऽयं सङ्केतः स्यात्किमु ? अन्येष्वलङ्कारप्रन्थेषु प्रायो ना-स्य नामोपलभ्यते। राजशेखरभाजमहिमभद्दमम्मदमद्दादीनां प्रन्थेभ्यो वाक्यान्युद्धश्वत्य यथाप्रसङ्गं प्रन्थेऽस्मिन् सन्निवेशितानि व्याख्याका-रेण। किञ्चात्र १८ पृष्ठे 'पत्रं श्रीजयदेवपण्डितकविस्तन्म् र्ष्नि विन्यस्य-तिं दत्यसमर्थसमासोदाहरणपद्ये जयदेवः पण्डितकवित्वेन निरिद्श्य-तः गीतगोविन्देऽपि 'जयदेवपण्डितकवेः' इत्युपलभ्यते । अतो बहुधा

१ प्रन्थाः काव्यकृतां हिताय विहिता ये सप्त पूर्वं मया ते तर्कार्णवसंप्लवव्यसनिभिः शक्याः परं वेदितुम्। . इत्यालोच्य हृदा मदालसवधूपादारविन्दक्वण–

इत्यालाच्य हृदा मदालस्वयूपादारावन्द्क्यण-न्मञ्जीरध्वनिमञ्जुलोऽयमधुना प्रस्तूयते प्रक्रमः॥

२ तथाचेदं पद्यम् (सर्ग १२ श्लो० १०)—
यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं
यच्छृङ्गारविवेकतत्त्वरचनाकाव्येषु लोलायितम् ।
तत्सर्वे जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानातमनः
सानन्दाः परिश्वाध्यन्तु सुधियः श्लोगीतगोविन्दतः ॥

सम्भाव्यते, लक्ष्मणसेनराज्यसभायां विद्यमान एष एव जयदेवः स्यादिति।

एतद्भन्थान्तर्गतानां ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च परिचयः । ग्रन्थकारादिपरिचये इत्थंक्षपेण प्रदत्ते, ग्रन्थेऽस्मिन् प्रमाणत्वेन सङ्गृहीतानां ग्रन्थनामतोऽप्यिधगतानां ग्रन्थकाराणां वर्णानुक्रमेण परिचयः संक्षेपतो वितीर्यते—

अलङ्कारसर्वस्वम्—एतत्प्रणेता केशविमश्र एव, राजानकरुथको नास्तीत्य-स्मादेव प्रन्थादवगम्यते । रुथ्यककृतं तु अलङ्कारसर्वस्वमन्यदेव ।

कविकल्पलताकरः—अरिसिंहतो देवेश्चरतश्च भिन्नोऽयं सम्भाव्यते । कादम्बरी--एतस्याः प्रसिद्धाया आख्यायिकायाः कर्ता बाणभट्टः । एष किल हर्षचरितपार्वतीपरिणयमुकुटताडितकादिप्रणेता हर्षवर्धनभूपतेः सभायामासीत् । हर्षवर्धनस्य राज्यकालश्च ६०६-६४८ मिताब्दपर्य-न्तः । अतः षष्टशतकोत्तरार्धे वाणस्य स्थितिरवधार्यते ।

कालिदासः -- आबालप्रसिद्धस्य विख्यातकीर्तः कान्यनाटकत्रयीकर्तः किवकुलच्चामणेरस्य समयनिर्णयं कर्तुं प्रयतमाना भूयांसो यथा-प्रमाणोपलम्भं स्वस्वकल्पनानुसारेण तं तं समयं निरिद्धन् । वैक्रमं प्रथमं शतकं तावत्तदीयं समयं युक्तमुत्पश्यामः ।

काव्यरत्नम्—एतत्व्रणेता केशविमश्रः पूर्वं प्रदर्शितपरिचय एव । कुमारसम्भवम्—कालिदासमेतत्कर्तृत्वेन प्रसिद्धं को नाम न जानाति । गोवर्धनः—सम्भाव्यते यदसौ लक्ष्मणसेनसमाश्रितस्य पूर्वोक्तस्य जयं-देवस्य सहवासी स्यात् ।

दण्डा—अयं किळ भारवेः प्रपौत्र आसीदिति तत्कृतावन्तिसुन्दरीकथा-तः प्रतीयते । तत्रैवास्य वंशपरम्परा 'पश्चिमोत्तरप्रदेशे आर्यशिखा-रत्ने आनन्दपुरनाम्नि पत्तने समुद्भूता कौशिकगोत्रसन्तितः अचळ-पुरस्थळे न्यवात्सीत् । तद्वंशाजनुषः, काञ्चीपुरीपरिवृढेन सिंहवि-ष्णुना स्वपुरमानीतान्नारायणस्वामिनो दामोदरः (भारविः) उदप-द्यत । तस्य पुत्रत्रितये मध्यमो मनोहरो वंशवर्धनकरोऽभवत् । तदा-त्मजन्मनां चतुर्णा मध्ये श्रीवीरदत्तः कनीयान् गौर्यादण्डनामानं सुत-मजीजनत्' इत्थं विळोक्यते । 'नासिक'प्रान्तान्निगंतेन भारविणा कृता-

^{2.} S. K. De: Sanskrit Poetics Vol. 1, P, 262, 263.

श्रयस्य दुविनीतभूगते राज्यशासनकालस्तावत् ६०५-६५० परिमिताब्दपर्यन्तोऽस्ति। भारिवश्च षष्ठरातकान्ते सप्तमशतकादावासीत्।
७२०-७३० यावत्समये दण्डिनः स्थितिर्ज्ञायते। अतः अष्टमशतकस्य
पूर्वार्घे उत्तरार्घे वा तस्य सम्भवो युज्यते। 'षष्ठे शतके दण्डिनः सत्ते'ति मेक्डोनल् (Macdonell) महाशयस्य वचनं तु विचारणीयमेव।
दण्डिनिर्मतप्रबन्धत्रितयमध्ये तृतीयमेकं द्विसन्धानकाव्यं धनः
अयक्रताद्विसन्धानकाव्यतो भिन्नं श्रृङ्गारप्रकाशिकायां स्वितम् ।
दण्डिना कृताः काव्यादर्शदशकुमारचिरतादयो ग्रन्थाः प्रसिद्धा एव।
नैष्यम्—प्रसिद्धस्य काव्योत्तमस्य नैषधस्य कर्ता खण्डखाद्यादिविः
विध्यप्रबन्धनिवन्धनधुरन्धरः साहित्ये तर्के च सरस्वत्याः समानलीलाविलासप्रसादमधिगतः श्रीहर्षो हि कान्यकुब्जाधीश्वरस्य प्रसिद्धः
क्षत्रियकुलाङ्गारजयचन्द्रस्य पितरं गोविन्द्चन्द्रभूपालमाश्रितो द्वादशशतकान्ते विद्यमान आसीत्।

भरतः - प्रसिद्धस्य नाट्यशास्त्रकर्तुरालङ्कारिकशिरोमणेः श्रीमतो भरत-मुनेः समयनिरूपणं कर्तुमशक्यमेव ।

भागवसर्वस्वम्-नज्ञायते, कं विषयमवलस्वय केन वा ग्रन्थोऽयं निर्मित इति।
भोजराजः—धारानगर्या राज्यासनमलङ्कुर्वाणस्य भोजस्य ९९६-१०५५
ईशवीयाव्दिमतोऽस्ति समयः। अमुना हि विख्यातिमता तत्र तत्र
शास्त्रेषु ते ते ग्रन्था निरमायिषत। एतिप्तिमितः 'श्रङ्कारप्रकाशो'
नामैको ग्रन्थो मद्रासराजकीयपुस्तकालये हस्तलिखितो विद्यते।
म० म० कुप्पुस्वामिकृतवर्णनतः प्रतीयते, यदेष ग्रन्थः षट्त्रिंशत्प्रकाशात्मकोऽलङ्कारग्रन्थेषु सर्वेभ्यो महत्तम इति। चतुर्विशतिः प्रकाशास्तत्र रसनिक्षणपराः। अस्मिन् ग्रन्थे श्रङ्कारस्यैव 'सकलरसम्लभ्तत्वं प्रतिपादितम्। एतत्प्रमाणोपष्टम्भेनैव 'श्रङ्कारः प्रथमो रस' इति
तदितरैरपि सिद्धान्तितम्।

महर्षिः—भरतमुनिरन्यो वा कश्चिद्यं महर्षिरित्यत्र प्रमाणाभावान्नि-श्चयो न कर्तुं राक्यते।

महिममहः—व्यक्तिविवेकनिर्माताऽसौ काव्यन्यायविचक्षणः प्रायो दश-

माधः — अस्य पितामहः 'सुप्रमदेवो' नाम वर्मछातभूपतेर्मन्त्रो । वर्मछा-

१ सर्वमिदमन्यद्प्येतद्विषयकमचन्तिसुन्दरीकथातोऽवगन्तव्यम्।

तस्य च कालः सप्तमशतकस्यान्तोऽष्टमशतकस्यारम्भः । अतः अष्ट-मशतकोत्तरार्धे माघस्य सत्ता सिध्यति । अनेन तावत् शिशुपालव-धाभिधं कृतं काव्यं प्रसिद्धमेव । 'माघे सन्ति त्रयो गुणा' इत्युक्तिर-स्मिन् वस्तुतो घटते ।

रघुवंशम्— एतदाख्यां काव्यरूपां कालिदासस्य कृति विरल एव न जानीयात्।

राजशेखरः — अस्य हि काव्यमीमांसादिकर्तुः सरस्वतीपुत्रत्वेन प्रसिद्धिं गतस्य कालो दशमशतकारम्भः।

व्यक्तिविवेकः एतत्कर्तुर्महिमभद्दस्य परिचयः पूर्वे प्रदर्शित एव । शौदोदिनः एतस्य अलङ्कारशेखराख्यग्रन्थस्य सूत्रकर्ता प्रसिद्धोऽयम् । श्रीपादः -किमपि नास्य विषये पुनर्वकुमावश्यकमस्ति । वक्तव्यं पूर्व-मुक्तमेव ।

श्रीहर्षः-एतद्विषये लेखनीयं पूर्वं लिखितमेवेति न पुनर्लेखनावश्यकता । श्रुतबोधः--छन्दःशास्त्रीयस्य ग्रन्थस्यास्य रचियता कालिदास इति प्रसिद्धमेव ।

आदर्शपुस्तकपरिचयः।

अलङ्कारशेखरिममं मुद्रापियतुं प्रवृत्तेन मया यानि यानि पुस्तकानि यतो यतः समुगलन्धानि, तत्त्रन्नामनिर्देशादिकमिदानीं विधीयते— पुस्तकमेकं (क) संज्ञकं शिलायन्त्रालये मुद्रितमशुद्धिबहुलं 'विद्याविलास'मुद्र्णालयस्वामिनः सकाशादधिगतम् । द्वितीयं (ख) संज्ञकं निर्णयसागरे मुद्रितं शुद्धमशुद्धं च काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनतो लन्धम् । तृतीयं (ग) संज्ञकं प्रायः शुद्धमेव हस्तलिखितं काशीस्थराजकीयसरस्वतीभवनपुस्तकसङ्गृहान्तर्गतं पुस्तकं तत्पुस्तकालयाध्यः श्लाणां खिस्तेश्रीनारायणशास्त्रिणां प्रसादादुपलन्धम् । पुस्तकमिद्मादितः स्वल्पांशेन अन्ततश्च बह्नशेन खण्डितमिति यावदुपलन्धात्तस्मादितः स्वल्पांशेन अन्ततश्च बह्नशेन खण्डितमिति यावदुपलन्धात्तस्मादितः स्वल्पांशेन अन्ततश्च बह्नशेन खण्डितमिति यावदुपलन्धात्तस्मादितः स्वल्पांशेन अन्ततश्च वह्नशेन खण्डितमिति यावदुपलन्धात्तस्मादितम् । पुस्तकं शुद्धं सम्पूर्णं वरकलवैद्यनाथशास्त्रिस्त्वनया समासादितम् । पुस्तकं चैतत् प्रन्थस्यार्धमागे मुद्रितेऽधिगतम् । यदि प्रथमत प्वाधिगम्येत, तिर्हं कियन्महानुपकारः स्यात् । अस्तु, तावतैव प्रन्थसंशोधनं सुखेन साधु विधाय तत्रत्यपाठकल्पनया, पूर्वत्र स्थले आवश्यकान्समुवितान् पाठान् तत्पुस्तकस्थान् एकीन

कृत्य प्रन्थान्ते संन्यवेशयम् । एतत्पुस्तकचतुष्टयीसाहाय्यमाश्रयन्तुप-क्रान्तिमदं कार्यं कथमपि महता परिश्रमेण समपादयम्। उपसंहारः।

पुस्तकस्यैतस्य मुद्रापणाय संशोधनकर्मणि प्रवृत्ते पुस्तकानामशुद्धीस्तत्तत्पाटमेदांश्च विलोक्य यथोचितं निर्णयं कर्तुमपारयत्ययोग्येऽपि मिय सहजकरुणापूर्णया दृशा सिन्दिग्धेषु स्थलेषु निर्णयोचितविचारस्चनानुप्रहेण पूज्यतमाः श्रीमन्तः सुगृहीतनामधेयाः श्रीदृगुरुचरणा वात्सल्यभावातिशयं प्राकाशयित्रिति तेन महतीं सहायतामाधगतवतो यदभून्मे महत्कार्यम्, तत्र विषये किमपि लेखितुं लेखनीयं न श्रमते। अवसरेऽवसरे स्वकीयसम्मतिविचारसाहायकं वितीर्यः
सुमहदुपकुर्वतां निर्व्याजस्नेहशालिनां सुदृद्धरश्रीहोशिङ्गजगन्नाथ
शास्त्रिणामुपकाराणामानृण्यमर्जयितुमपारयन् धन्यवादप्रदानपूर्वकमुपकारस्मरणमेव तावत्कर्तुं सन्नद्धो भवामि। एतत्प्रस्तावनालेखनौपियकीं सामग्रीं पुरस्कृत्य मिय स्वाभाविकं स्नेहभावं प्रदर्शितवतां
यथासमयं समुचितविचारसाहाय्यं च विश्राणयतां श्रीबदुकनाथशर्म एम्० ए० महोदयानामुपकारपरम्परा धन्यवादसहस्रेणापि न
समीकर्तुं शक्येति तदुपकृतयो हृदये सङ्गृहीताः।

पुस्तकप्रदानेन समुचितपरामर्शप्रदर्शनेन च खिस्तेश्रीनारायणशा-स्त्रिमिमीय निस्तुलां स्नेहद्वृष्टिं वितरिद्धरत्र विषये सुमहत्साहाय्यमा-चरितमिति तेषामुपकारान् स्मारं स्मारं सहर्षमाचरामि समुचितमे-वाभिनन्दनम् । श्रीमिद्धः धर्माधिकारिभिः वरकलशास्त्रिभिश्च पुस्त-कप्रदानस्चनाभ्यां सुबहूपकृतमिति तयोरुभयोर्निरुपधिप्रेमभावं प्र-काशितवतोरुपकाराः कथमिव न संस्मरणगोचरतां व्रजेयः ।

अन्ते च दुर्लभानामुपयुक्तानामप्रकाशितानां च ग्रन्थानां प्रकाश नेन सर्वदा सुरसरस्वतीसेवां विधाय संस्कृतवाङ्मयप्रचारं चिकी-र्षतां मुद्रणालयस्वामिनां श्रेष्ठिवरश्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदयानामु-चोगमिमं सुबहु प्रशस्य, इत्थमत्र सङ्गृहीतेष्विप समुचितेषु पाठेषु सावधानं कृतेऽपि संशोधने दृष्टिदोषेण ग्रन्थेऽस्मिन्संभाविता अशुद्धीः शुद्धिपत्रात्संशोध्य विद्वांसोऽलङ्कारशेखरमालोकयिष्यन्तीति दृढं विश्वस्य, सर्वोन्तर्यामिणः श्रीपरमेश्वरस्य कृपयानिविद्यं कार्यमिदं पूरयन् लेखादतो विरमामीत्यलं पल्लवितेन।

काशी

अनन्तरामशास्त्री वेताल: ।

अलङ्कारशेखरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताना ग्रन्थानां ग्रन्थकाराणां च वर्णक्रमेण

सूचीपत्रम्।

अलङ्कारसर्वस्वम् १०,	३९	महर्षिः	43
कविकल्पलताकारः	98		59
कादम्बरी	९१	माघः २९, ४५, ६	39
कालिदासः	22	रघुवंशम्	44
काव्यरत्नम् १३, कुमारसम्भवम्	66	राजशेखरः ३४, ५	93
		व्यक्तिविवेकः	19
गोवधनः १८, ३१, ३९ ४५, दण्डी ६, १४, २५, ३४		शौद्धोदनिः २, ९	२ २
नैषधम्	કર	श्रीपादः ४, ५, ७, २१, २४, २	۷,
भरतः	२८	३४, ५१, ७१, ७९, ७	0
भागंवसर्वस्वम्	२५	श्रीहर्षः	ક્ષ
भोजराजः	6	श्रुतबोधः (39

इति ।

॥ श्रीः ॥

अलङ्कारशेखरस्य विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रथमं रत्नम्	2-25
प्रथममरीचिः	१—६
शिष्टाचारा नुगतं नमस्कारात्मकमादौ मङ्गळपद्यदयम्	8
ग्रन्थनिर्माणकारणप्र स् तावः	39
प्रन्थकारयितुर्वेशवर्ण न म्	१२
सज्जनस्तुतिः, दुर्जननिन्दा व	₹ .
काव्यस्त्ररूपनिरूपणम्	15
कारिकाकर्तुः काव्यप्रकाशकारादीनां च मतेन काव्यल-	
क्षणं निरूप्य पदावल्यां काव्यत्वं प्रतिपादयतां केषांचिन्मतं	
खण्डयित्या विशिष्टस्य तस्य कीर्त्यादिफलसाधनत्वप्रति	1
पादनम्	3
गुणादिविशिष्टस्य कीर्तिप्रीतिप्रयोजकत्वं प्रतिपाद्य शब्दा-	
र्थद्वयनिषुणस्य सकत्वेः सत्काव्यस्य च प्रशंसापूर्वकं	
प्रवृत्त्यौपयिकलाभपूजादिकाव्यफलनिरूपणम्	8
प्रतिभादीनां काव्यकारणत्वं श्रीमन्मटभद्दश्रीपादयोरभि-	
मतं निरूप्य मनःप्रसादादीनां कोशादिपरिज्ञानस्य च	
काव्येऽवश्यापेक्षणीयत्ववर्णनम्	8-4
संस्कृतप्राकृतपैशाचीमागधीभेदेन संक्षेपतो भारत्याश्चतु-	
विधत्वं देविकन्नरिपशाचहीनजातीयानां क्रमेण संस्कृता-	
दिभाषाभाषित्वं च प्रतिपाद्य संस्कृतस्य सर्वापेक्षया मूर्ध-	
न्यत्वनिद्धपणम्	4
गद्यप्दामिश्रात्मना संस्कृतस्य सलक्षणं त्रैविध्यं निगद्य	
समवैषम्यभेदेन तदानन्त्यप्रतिपादनम्	&
द्षिड्मतेन वाङ्मयस्य संस्कृतप्राकृताऽपभ्रंशमिश्ररूपेण	
सलक्षणोपन्यासं चातर्विध्यं प्रदर्श्य यथाप्रसङं तत्प्रयो-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
द्वितीयमरीचिः	E-80
'रीत्युक्तिमुद्रावृत्तीनां जीवितत्वं, दोषाणां त्याज्यत्वं,	
गुणानां ऋाध्यत्वम , अलङ्काराणां शोभार्थत्वं, रसस्यातम-	
त्वं, रसदोषाभावानुकूळवर्णादीनां च मनस्त्वं मिति शरी-	
रतुल्यस्य काव्यस्य रूपान्तरवर्णनम्	६
सलक्षणोदाहरणोपन्यासं गौडीवैदर्भीमागघीरूपेण रीते-	
स्त्रेविध्यं गौडीयादिभिः स्वभावतस्तत्सेव्यस्वं च प्रदश्यं	
तस्या बहुविधत्वोक्तिः	9
वैदर्भीमागधीगौडीनां भोजराजमतेन यथासंख्यमुत्तमम-	
ध्यमाधमत्ववर्णनम्	6
उदाहरणमुखेन लोकच्छेकार्भकोन्मत्तभेदादुक्तेश्चतुर्विधः	
स्बोपपादनम्	8-80
'एतत्प्रयोजनादिकमळङ्कारसर्वस्वे निरूपित'मिति प्रन्थ-	
कर्तुः प्रतिज्ञा	१०
तृतीयमरीचिः	१०१३
शक्तिलक्षणाव्यञ्जनारूपेण पदवृत्तेस्त्रैविध्यम्	१०
शक्तेर्छक्षणमुक्तवा कोशव्याकरणादीनां तद्वोधौपयिक-	1 600
त्वकथनम्	77
लक्षणाया लक्षणं निरूप्य तात्पर्यानुपपत्तेर्मुख्यार्थानुपप-	
त्तेर्वा तद्वीजत्वं प्रदर्श्य तदुदाहरणम्	35
तृतीयस्या वृत्तेर्व्यञ्जनाया उदाहरणम्	51
प्रकरणादिसहकारिभेदात् पदानां तत्त्तद्विचित्रार्थोपस्था-	
पकत्वम्	११
तत्तदुदाहरणोपन्यासपूर्वं पदानामेकदेशाद्यचरमादिबोध-	
कतारूपेण विचित्रस्वभावत्वप्रतिपादनम्	79
व्यञ्जनायाः शक्पलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकत्रिविधार्थवृत्तित्व-	
प्रदर्शनम्	१२
शक्यार्थस्य व्यञ्जकताया उदाहरणम्	59
लक्ष्यार्थस्य "े,	34
व्यङ्गार्थ म् य	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
उत्तमादिलक्षणनिरूपणपुरःसरं त्रिविधस्याप्युत्तम	
माधमात्मकस्य काव्यस्योदाहरणानि	१२—१३
उदाहरणप्रदर्शनमुखेन तत्र प्रतिपाद्यस्यार्थस्य व्यक्ष	
न्तरेण प्रकारान्तरेणाऽप्रतीतेस्तदर्थं व्यञ्जनावृत्तेरा	
कत्वसमर्थनम्	१३
द्वितीयं रत्नम्	?=-20
प्रथममरीचिः	१३—१५
दोषाणां हेयत्वीचित्यं प्रदश्यं तत्र दण्डिनो वचनं प्रा	
तयोपन्यस्य दोषसामान्यलक्षणकथनमुखेन वश्यम	ाणप-
द्दोषाणामष्टविधत्वोक्तिः	१ध
कप्टस्य सलक्षणमुदाहरणम्	99
अप्रयुक्तस्य ,,	,
सन्दिग्धस्य ,,	35
व्यर्थस्य ,,	१५
अश्लोलस्य लक्षणोदाहरणे प्रदर्श्य अमङ्गलबीडाजुगु	(प्सा-
भेदैस्तस्य त्रैविध्यकथनम्	7. 2. 7.
अप्रतीतस्य सलक्षणमुदाहरणम्	
असाधुलक्षणं सोदाहरणम्	
अवाचक ,, , ,	35
ब्राम्यस्य अवाचकाश्ठीलाऽन्यतरान्तर्भावः	39
द्वितीयमरीचिः	१६-१८
वश्यमाणवाक्यदोषाणां द्वादशविधत्वम्	१६
न्यूनं सलक्षणोदाहरणम्	77
भेदप्रदर्शनपूर्वकं विसन्धिलक्षणं सोदाहरणम्	73
व्याकीर्ण सलक्षणोदाहरणम्	१७
समाप्तपुनरात्तं ,,	. 1
भग्नक्रमं 🥠 🕠	
भग्नयति १००० । १००० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १००	200 0 % (200
भग्नच्छन्दः ,,)
वाक्यमर्भं का भूगा है। है कि का का का का का	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अरीतिमत् "	१८
अविमृष्टविधेयांशं "	99
समुदायार्थवर्जितं ,,	53
विरुद्धमतिकृत् ,,	99
गोवर्धनमतेन असमर्थसमासस्यापि दोषान्तरत्वमुक्त्वा	
तदुदाहरणम्	3 9
तृतीयमरीचिः	89-20
अर्थदोषाणां वस्यमाणानामष्टविधत्वम्	१९
विरसस्य लक्षणमुदाहरणं च	33
श्राम्यस्य ,, ,,	11
व्याहतस्य ,, ,,	"
खिन्नस्य (अपुष्टस्य) "	59
द्दीनोपमस्य ,, ,,	57
अधिकोपमस्य ,, "	39
असदृशोपमस्य ,, ,,	73
'देशादिविरोधि'लक्षणमुदाहरणे सङ्गमय्य तत्तच्छास्रादि-	
भेदेन तदानन्त्यप्रतिपादनम्	20
लोककविप्रसिद्धोर्विरोधे कविप्रसिद्धेर्वलीयस्त्वनिदर्शनम्	"
शङ्कासमाधिभ्यां दोषाणां दोषत्वं संसाध्य दोषळक्ष	
णनिष्कर्षोक्तिः	99
ं विदुषामनुद्रेगकारि काव्यं कर्तव्यंमिति सम्प्रदायानुरो-	
धेन व्याख्यां कुर्वतो ग्रन्थकर्तुर्वचनम्	•
तृतीयं रत्न ५	29-26
प्रथममरीचिः "	२१२२
अरुङ्कारैररुङ्कतेऽपि काव्ये गुणस्य अत्यन्तावश्यकत्व	
समर्थनम् "	२१
श्रीपादमतेन शब्दार्थयोः काव्यशरीरत्वं रसस्य च का-	
न्यात्मरूपत्वं निरूप्य गुणदोषाळङ्काराणां ऋमेण शौर्यका-	
णत्वकुण्डलादिसादृश्यकथनम्	99
राज्दार्थनिष्ठत्वेन गुणस्य सामान्यतो द्वैविध्यं वैशेषिकगु-	1000 x i

विषयाः			पृष्ठाङ्काः
णस्वरूपं च दर्शयित्वा शब्द	गुणानां पश्च	विधत्वोक्तिपुर-	
स्कारेण तत्रैवेतरसमावेशक	थनम		२१
संक्षिप्तत्वस्य सळक्षणमुदाहः	्णम े		TVoje ir
उटा न त्वस्य			રેશ—રર
प्रसादस्य "			રર ``
			
समाधेः "			"
द्वितीयमरीचिः इतीयमरीचिः			" २२—२३
वश्यमाणान् चतुरोऽर्थगुणाः	ਰ ਰਿਲਵਹ ਹ	रेषाम्बैगस्त-	***
र्भावस्चनम्	T Indoa	icamaran (२२
भाविकत्वं सलक्षणोदा	armir		23
सुशब्दत्वं "	હરળન્		44
पर्यायोक्तेः "			33
सुधर्मितायाः ,,			57
			"
तृतीयमरीचिः		000	२४—२८
स्वमतेन परमतेन च वैशेषि			
प्रतिबन्धाभावे दोषाभावत्			
प्रतिपाद्य परेषु यथासम्भवं			२४
कष्टस्य अनुप्रासेषु	अदोषत्वं	सोदाहरणम्	33
अप्रयुक्तस्य श्लेषादौ	"	,,	,,
सन्दिग्धस्य व्याजस्तुतौ	,,	19	२४२५
व्यर्थस्य यमकादौ	. 25	99	२४
अस्त्रोलस्य भगवत्यादौ	79	,,	25
अप्रतीतस्य तद्वेदितरि	39.	el 191 99	33
असाधुत्वस्य अनुकृतौ	73		२५ २६
अवाचकस्य लक्षणादौ	55	36	२६
न्यूनस्य प्रतीतेरबाधात्	9,	,	
विसन्धेः पादभेदे	,,	"	
व्याकीर्णस्य सापेक्षे			५७ :
समाप्तप नरा स्वयं वाक्यभेटे		er en la la la grande de la companya	e resource de la company

विषयाः	पृष्ठाङ्काः .
यतिमङ्गस्य समस्ते पदे अदोषत्वं सोदाहरणम्	२७
निरर्थकस्य बालादौ " "	,,
विरुद्धस्य तथात्वाभिप्रायेण प्रयोगे " "	२८
विरसस्य अप्रधाने " "	,,
त्राज्यस्य द्यर्थस्य नर्मविषये ,, ,,	,,
रसहानिकरत्वाभावादेतेषामदोषत्वं प्रतिष्ठाप्य सर्वसा-	
मान्याऽदोषत्वकथनम्	59
श्रीपादमतेन पुनरकस्य तदर्थातिशयादिषु दोषाभावत्वम्	3)
चतुर्धे रत्नम्	= 9- = 9
प्रथममरीचिः	२९-३१
अलङ्कारस्य शोभार्थत्वे युक्तिं दर्शयित्वा 'चमत्कारविशेष-	
कारित्वं 'परम्परया रसोपकारित्वं' चेति स्वकीयपरकी-	
याऽळङ्कारसामान्यळक्षणे निर्दिश्य शब्दाळङ्काराणामष्टवि-	
धत्वेन विमजनम्	२९
खङ्गचकादिभेदादनन्तस्य चित्रस्य लक्षणम्	
वक्रोक्तेः छक्षणोदाहरणे	-59
अनुप्रासस्य "पदर्श्य द्वैविध्यकथनम्	30
गृहस्य " , क्रियाकारकादिभेदादनेकविध	
स्वप्रतिपादनम् । । । । । । । । । । । । । । । । । । ।	27
श्हेषस्य ,, ,, विभक्तिपदवर्णादिभेदादृष्टवि-	
धरबोक्तिः "	,,
प्रहेळिकायाः ,, ,, च्युताक्षरादिभेदैः षड्विध-	
स्वनिरूपणम्	३०३१
प्रश्नोत्तरस्य बहिरन्तर्भेदेन द्वैविध्यं कथयित्वा तदुदाहरणे	38
यमकस्य लक्षणमुदाहरणं च प्रदश्यं संक्षेपतः सप्ताशीति-	
प्रकारत्वप्रतिपादनम्	-,,
गोवधनमतेन यमकस्य वित्रात्मकत्वम्	7,
द्वितीयमरीचिः	₹2₹8
अर्थालङ्काराणां,चतुर्दशविधत्वम्	38.
उपमायास्तत्त्रसङ्गादुपमानोपमेययोश्च लक्षणान्युक्त्वा	Name of the Control o

विषयाः		पृष्ठाङ्काः
ंतस्या दशधात्वव	त्थनम्	३२
	यार्थोपमायाः स ळक्षणमुख	दाहरणम् "
आतशयोपमायाः		99
श्लेषोपमायाः		11 25
निन्दोपमायाः		,, ३२—३३
भूतोपमायाः		,, ३३
विपर्ययोपमायाः		,, 11
संशयोपमायाः		,,
नियमोपमायाः		31
स्वोपमायाः		,,
विकियोपमायाः		, 9 59
	समभिव्याहारोपमाया उ	
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अलङ्कारमूर्धन्या	यस्य न्यूनाधिकत्वयोः स यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् सम्यवाचकत्व'मिति रा येता काव्यसम्पत्सर्वस्व येवे'ति ग्रन्थकारमतोद्धाट	नोदरकल्पा- जशेखरमत- ,, रूपा उपमा
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अलङ्कारमूर्धन्या कविकुलस्य जनन्ये	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् सम्यवाचकत्व'मिति रा	तोदरकल्पा- जशेखरमत- ,, रूपा उपमा नम् ,,
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अळङ्कारमूर्धन्यां कविकुळस्य जनन्यं तीयमरीचिः भेद्यत्ययतिरोधान	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् ॥म्यवाचकत्व'मिति रा येता काव्यसम्पत्सर्वस्व	तोदरकल्पा- जशेखरमत- " रूपा उपमा नम् " ३४—३६
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अळङ्कारमूर्धन्यां कविकुळस्य जनन्यं तीयमरीचिः भेद्यत्ययतिरोधान	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् ग्रम्यवाचकत्व'मिति रा येता काव्यसम्पत्सर्वस्व येवे'ति प्रन्थकारमतोद्घाट पूर्वकाऽभेद्प्रत्ययक्षपे चवनं प्रमाणत्वेनोपकल्प्य	तोदरकल्पा- जशेखरमत- " रूपा उपमा नम् " ३४—३६
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अलङ्कारमूर्धन्यां कविकुलस्य जनन्य तीयमरीचिः भेद्प्रत्ययतिरोधान रूपकलक्षणे दण्डि	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् ग्रम्यवाचकत्व'मिति रा येता काव्यसम्पत्सर्वस्व येवे'ति प्रन्थकारमतोद्घाट पूर्वकाऽभेद्प्रत्ययक्षपे चवनं प्रमाणत्वेनोपकल्प्य	तोद्रकल्पा- जशेखरमत- ॥ रूपा उपमा नम् ॥ ३४—३६ स्वाभिमते । । रूपकस्य
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अलङ्कारमूर्धन्यां कविकुलस्य जनन्यं तीयमरीचिः भेद्प्रत्ययतिरोधान रूपकलक्षणे दण्डि संक्षेपतः पञ्चविधा	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् शम्यवाचकत्व'मिति राः येता काव्यसम्पत्सर्वस्व येवे'ति प्रन्थकारमतोद्घाट पर्वृ्वकाऽभेद्प्रत्ययक्षपे चचनं प्रमाणत्वेनोपकल्प्य त्वनिर्देशः	तोदरकल्पा- जशेखरमत- " रूपा उपमा नम् " ३४—३६ स्वाभिमते । प्रकस्य ३४—३५
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अलङ्कारमूर्धन्यां कविकुलस्य जनन्ये तीयमरीचिः भेदप्रत्ययतिरोधान रूपकलक्षणे दण्डि संक्षेपतः पञ्जविधाः विरुद्धस्य	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् ॥म्यवाचकत्व'मिति रा येता काव्यसम्पत्सर्वस्व येवे'ति ग्रन्थकारमतोद्घाट पर्वकाऽभेदप्रत्ययरूपे चचनं प्रमाणत्वेनोपकल्प्य त्वनिर्देशः लक्ष्मणमुदाहरणं च	तोदरकल्पा- जशेखरमत- " रूपा उपमा नम् " ३४—३६ स्वाभिमते । कपकस्य ३४—३५ ३५
महिम्ना तत्र साम्य 'समानाधिकन्यूनः दीनां सर्वेषां स प्रदर्शनम् 'अलङ्कारमूर्धन्यां कविकुलस्य जनन्यं तीयमरीचिः भेद्प्रत्ययतिरोधान रूपकलक्षणे दण्डि संक्षेपतः पञ्जविधल विरुद्धस्य समस्तस्य	यप्रतीतेर्निर्वाधत्वम् सजातीयविरोधिसकुल्यस् ॥म्यवाचकत्व'मिति रा येता काव्यसम्पत्सर्वस्व येवे'ति ग्रन्थकारमतोद्घाट पर्वकाऽभेदप्रत्ययरूपे चचनं प्रमाणत्वेनोपकल्प्य त्वनिर्देशः लक्ष्मणमुदाहरणं च	तोदरकल्पा- जशेखरमत- " रूपा उपमा नम् " ३४—३६ स्वाभिमते । प्रकस्य ३४—३५

विष्णाः		पृष्टाङ्काः
द्वैविध्यप्रतिपादनमुखे न तदुदाह	रणोपन्यसनम्	३५-३६
चतुर्थमरीचिः		३६३९
ळक्षणोदाहरणोपन्यासपुरःसर	. मुत्रेक्षायाः सर्वाळङ्कार-	
सर्वस्वभूतायाश्चेतोहरत्वं व्य		
पदानां परिगणनम्	*	38
	भ्रणोदाहरणे	,,
अपह्नुतेः	,,	,,
समाहितस्य	,,	३ ७
स्वभावस्य	97	33
द्विविधस्य विरोधस्य	8)	,,
सारस्य		99
दीपकस्य लक्षणलक्षितस्य र्		
द्वयं तदुहारणं च निर्दिश्य मा		
ऽगणनीयत्ववर्णनम्		
मालादीपकस्य द्विविधस्य ल	क्षणोदाहरणे	ग ३८
सहोक्तेद्विविधत्वमुक्त्वा तहा		
अन्यदेशत्वस्य लक्षणमुद		"
विशेषोक्तेः "		" ३८—३९
विभावनायाः ,,	51	30
अन्यदेशत्वविशेषोक्तिविभावन	"; 21311123233231273m =	and the second second
वितरान्यथासिद्धिरिति तेष		
व्यतिरेकालङ्कारस्यातिरिकतः		
व्यातरकालकारस्यातारकार निर्दिश्य आक्षेपलक्षणनिरूपण		
हरणेन स्पष्टीकरणम्	ापूचक तत्पाय च्यस् यादा	
		.)) .:
'बालानां सुखबोधार्थं' प्रदर्शि		
परस्परं भेदस्तदितरेषामभा		
र्वस्वे दर्शित' इति प्रन्थकारस		95
	रत्नम्.	80-60
प्रथममरीचिः	एक्ट्या तस्प्रतियोग्यनयो	80-45

विषया				पृष्ठाङ्काः
नोर्नि	रे रूपणम्			ુ ૪૦
चन्द्र	(कलादिभियोंषिद्वर्णनीये	त्युदाहर	गाभ्यां स्फुटीइ	त्त् य
	।। अत्यन्तानन्दसन्दोहर			
	वा तदुदाहरणप्रदर्शनम्			80-88
	तः शरीरोपमानानां		णं निरूपणम्	કર ં
53	केशोपमानानां	33	"	કશ—કર
39	ल्लाटोपमानयोः	55	,,	83
29	भ्रपमानानां	,,,	55	
95	कपोलोपमानानां	75	,;	19
,,	मुखोपमानानां	59	55	.,,
9,	नासिकोपमानानां	59	99	83-88
,,	कण्ठोपमानानां	51	15	ક્ષ્
99	नेत्रोपमानानां	37	55	88-84
25	अधरोष्ठोपमानानां	51	59	કુલ
59	दन्तोपमानानां	19	95	४५—४६
22	वाणीतन्माधुर्योपमा		9)	ક્ષદ
99	बाहूपमानानां	55	15	79
•	करोपमानानां	13	,,	85-80
99	नखोपमानानां	31	***	છ૭
33	स्तनोपमानानां	22	,,	४७—४८
.,,	रोमाल्युपमानानां	37	39	84
53	नाभ्युपमानानां	23	23	
55	वल्युपमानानां	33	79	,,
99	पृष्ठोपमानानां	53	19	४८—४९
29	मध्योपमानानां	***	33	કર
"	जघनोपमानस्य	99	95	,,
33	नितम्बोपमानानां	55	"	,,
91	अक्रपमानानां	49		59
99	चरणोपमानानां	**	,,	40
44	अङ्गप्टनखोपमानस्य			

विषयाः						पृष्ठाङ्काः
योषितः	गमन	ोपमानस्	य	सोदाहरणं	निरूपणम्	40
93		शोपमान		59		,,,
19	हासो	पमानान	i	99	,,	40-48
99	दर्शन	ोपमानस्	य	99		५१
31		वर्णनप्रव			19	33
33		वनिवर्ण		स्य		
					नारीणां वेणीध	
					(याङ्गळिनखन <u>ा</u>	
					रुषाणां स्कन्ध	
		वर्णनम्	3 3.11.11	1.2 cm 3	241 -11 KANA	3"
			17)===		गुणान् वर्णयि	. ,,
					जकरस्तनरो म्	
				गरप्रदर्शनम्		्षर
			सर्वावि	रोधेन निर्फा	पेतस्य योषिद्व	णेन-
प्रकारर		हार:				35
तीयमरी	चिः					५३-५५
अतिपु	ष्टत्वो 🗷	त्वविश	लबाहु	त्वरूपेण पुरु	षा वर्णनीयाः	५३
पुरुषाण	गां सो	दाहरणं	बाह्यम	। न प्रदर्शनम्		•
"	31	वक्षोव				.,,
	,,,	भुज	19			3 ,
" "	97	मध्य				43-48
,, ,,	11	चरण				48
"	ह्यद		Section 1	रिच। इतिस्वः	च्छत्व मभिधाः	1
्र' तदुदाह	. 7.			\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	-3(4)(()4)	7 E 1/E
1 1	to the to the		गेजकं <u>प</u>	पुरुषेष्वपि व	र्गनीयमित्यु क	γ.
तदुदाह						48-44
CA I STATE OF THE PARTY OF THE			पलक्ष	गरूपत्वं निग	ाद्य प्रकारान्ते	
		द्वर्णनम्				५ ५
			देचन्ट	ह्यात्मना वर्ष	ग्नीयत्वं निवि	
					नं सोदाहरणो। इंसोदाहरणो।	

विषयाः		पृष्ठाङ्काः
न्यासं गमनसादृश्यप्रा	तेयोगिप्रतिपादनम्	44
व्याघ्रपुङ्गवादीनामुत्तर	पदस्थानां प्रशस्तार्थवाचकत्वं	
निगद्य शिष्टप्रयोगानुः	सारेण सामुद्रिकाद्यविरोधेन स	नर्व·
मुभयोर्वर्णनीयमिति सू		
तृतीयमरीचिः 💮 💮		48-40
इवाद्येः सादश्यप्रतिपरि	त्रेः	48
प्रतिमानाद्यैः	,,	7)
समानाद्यैर्निभादिभिः	19	,,
बन्धुचौरशत्रुवंशाद्यैः	55	98-40
भृतका द्यैः	75 .	419
भृत्याद्यैः	29	1,,
न्यकारार्थकियापदैः स	ा र स्यवर्णनप्रकारोपदर्शनम्	35
सन्देहतत्तद्वाक्यादिभिः	33	419-46,
प्रतिच्छन्दसरूपादीनां	साद्दयप्रतिपादकानां शब्दान	
दण्डिमतमवलम्ब्य स	₹€:	96
'लोकविलक्षणा कवीन	ां घटना जगत् कर्तुमकर्तुमन्यथ	r -
कर्तुं समर्थे'ति प्रन्थकर्		,,
	षष्टं रतम् .	49-46
प्रथममरीचिः		49-69
कविसम्प्रदायस्य सर्वा	भ्यहितत्वप्रदर्शनपूर्वकमसतोऽ।	
निबन्धनेन सतोऽप्यनि	बन्धनेन नियमस्य पुस्कारेण च	r
तस्य त्रैविध्यनिरूपणम्		५९
कविसम्प्रदायोक्तभेद्त्र स	र स्य वर्णनप्रकाराः	
कविसम्प्रदायसिद्धा नां	वर्णनीयानामनेकेषां विषयाणां	
सप्रपञ्चं प्रकारान्तरैरा	पं प्रतिपादनम्	६ 0− ६ ₹
द्वितीयमरीचिः		६१—६७
राजादीनां वर्णनीयानां	सङ्गहः	્રફ ફ
राज्ञि कीर्तिप्रतापादीन		६१ — ६ २
हेड्यां सीभाग्यळावण्या		Sla /

विषयाः		पृष्ठाङ्काः
देशे बहुखनिद्रव्यादीनां वर्णनीयत्वक	थनम्	६२
त्रामे धान्यलताबृक्षादीनां	19	17
नगरे अङ्गपरिखावप्रादीनां	39	39
सरिति समुद्रगामित्वतरङ्गादीनां	59	5,5
सरिस अम्बुलहरीजलगजादीनां	35	11
समुद्रे द्वीपाद्रिरत्नादीनां	77	>,
वने सर्पवराहगजयूथादीनां	,,	71
उद्याने सरणिसर्वफेळपुष्पादीनां	95	६२—६३
पर्वते मेघौषध्यादीनां	37	६३
प्रयाणे भेरिनिस्वानभूकम्पादीनां	3.	99
युद्धे कवचवळवीरादीनां	29	59
अश्वे वेगितौन्नत्यादीनां	3 9	9- 51
गजे सहस्रयोधितोच्चतादीनां	,,	39
सूर्ये अरुणतादीनां	33	**
चन्द्रे कुळटाचक्रवाकादिपीडादीनां	. 77	91
वसन्ते दोलाकोकिलमलयानिलादीन		ę 8
त्रीध्मे पाटलमहीसन्तापादीनां	57	"
वर्षासु मेघमयूरगर्वादीनां	93	27
शरिव चन्द्रसूर्यपदुतादीनां		"
हेमन्ते दिवसलघुतादीनां	91	
शिशिरे कुन्दसमृद्धिकमलम्लानतादी	" નાં "	,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,,
चिताहे स्नानशुद्धाङ्गभूषाद्गिनां		*
स्वयंवरे शचीरक्षादीनां	5 7	
मद्यपाने वचनवैकल्यगतिस्खलनादीन	" i	•?
पुष्पावचये पुष्पावचयपुष्पार्पणाद्शिनां		*
जलकीडायां सरोवरक्षोमादीनां		" Ę 3— Ę 4
सम्भोगे सात्त्विकमावसारकारादीनां);	£4
वियोगे तापनिश्वासचिन्तादीनां		
	99	•
मृगयायां संचारवागुरादीनां		"
आश्रमे अतिथिपूजामृगविश्वासादीन	11 29	74

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रभाते पद्मकोशविकासस्य वर्णनीयत्वकथनम्	६५
मध्यान्हे सन्तापस्य ,,	99
सायं सूर्यारुण्यचक्रपद्मादिविष्ठवयोर्वर्णनीयत्वमुक्त्वा	27
ऋतुसन्धेर्वयःसन्धेश्च तथात्वकथनम्	19
अन्धकारे अतिकाठिन्यादीनां वर्णनीयत्वकथनम्	33
वृक्षे शाखाबाहुरुयादीनां "	33
अभिसरणे निर्भयत्वभूषणराहित्यादीनां ,,	,9
तृतीयमरीचिः	६५—६७
कविसम्प्रदायसिद्धवक्ष्यमाणनियमान्तरपरिगणनम्	६५—६६
चन्द्रैरावतादीनां इवेतत्वेन वर्णनीयत्वाभिधानम्	\$ \$
कृष्णचन्द्रकळङ्कादीनां नीळत्वेन "	97
क्षात्रधर्मत्रैतारौद्ररसादीनां शोणत्वेन) ,
दीपादीनां पीतत्वेन "	33
रजोलूतादीनां घूसरत्वेन "	६७
सूर्यतुरगादीनां हरितत्वन वर्णनमुपदिश्य 'द्विरूपताया-	
मप्रसिद्धौ च नियमोऽयमुकः, अन्यत्र च स्वरूपेण	
वर्णनं कार्यं'मिति रहस्यप्रकाशनम्	79
चतुर्थमरीचिः	६७६८
'एकद्वयादितः सहस्रं यावत् यानि वस्तृनि यत्संख्याः	
कानि, तानि कविषयोगानुसारेण तथा विज्ञाय वर्णनीः	
यानी'ति नियमान्तरसङ्घहः	६७
पैरावतपक्षकाळवेदपाण्डववज्रकोणपाताळयोगाङ्गह ्	
स्ताङ्कुलिमहादेवसूर्यताम्बूलगुणविद्यातिथिचन्द्रकलाः	
दीनां यथाक्रममेकत्वादिषोडशत्वेन, द्वीपविद्यादीनामः	
ष्टाद्शत्वेन, रावणभुजनेत्रादेधिशतित्वेन, धार्तराष्ट्राः	
दीनां शतत्वेन, जान्हवीमुखादीनां च सहस्रत्वेन वर्णः	
नौचित्यसूचनम्	\$ 9 \$
स्फुटत्वादमीषामुदाहरणपदर्शनस्यानुपयोगित्वप्रति-	

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सप्तमं रत्नम् .	£9-98
प्रथममरीचिः	६९७०
प्रकारोपदेशगर्भ काविप्रकर्षबीजकथनम्	६९
गतागतसमस्वस्योदाहरणम्	,5
पुंक्लिङ्गे संस्कृतप्राकृतैकताया उदाहरणम्	95
स्रीछिङ्गे "	59
नपुंसकलिङ्गे ,, ,,	90
आख्याते ,, ,,	5)
ऐकार्थ्ये बहुवचनैकवचनयोः साम्यस्य ,,	15
धर्मिधर्माभिधायिनां राज्दानां परिगणनम्	,,
विशेषसामान्यवाचकःभावाभाववाचकशब्दानां सङ्ख	₹; ,,
द्वितीयमरीचिः	৩१—७४
'दुष्करसमस्यापूरणादिकं राक्तैः कविभिः कर्तुं शक्य	The state of the s
मिति तत्वकारप्रदर्शनम्	૭ૄ
समस्यापुरणप्रकारान्तर्गतस्य प्रश्नोत्तरस्य उदाहरण	
,, पदभङ्गस्य "	
्रं, पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनस्य <u>"</u>	,
अवान्तरप्रकारं प्रकारान्तरं श्रीपादसंमतं च प्रका	રં "
प्रदर्श तद्विशेषप्रदर्शनम्	૭૨
कासांचन समस्यानां नानाभुवनसम्बन्धित्वेन तत्प्रका	The second second
नुपद्र्यं श्रीकृष्णोद्रे सर्वसंसर्गस्य सार्वकालिकत्वमु	
अगस्त्यसमुद्रपानादिपौराणिककथाभिः शिवादिदेव	
चौरः सादृश्येश्च सर्ववर्णनसम्भवप्रतिपादनम्	\$e-9
श्रीपादस्य बृद्धानां च संमतं समस्यापूरणप्रकारं नि	
इय तार्किकोक्ताविशेषानिरूपणम्	७३-७४
अपरिकलितकाव्यमार्गमीश्वरं वशीकर्तुमिच्छताकवि	ना
समाश्रयणीयं प्रकारं निरूप्य 'शिश्रनां कृते दिग्दर्शना	
दम्,समर्थानां तु कियानत्रार्थे परिश्रमं इति प्रन्थका	
क्तस्तत्प्रकारोपसंहारः	<u>لاق</u>

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
अष्टमं रत्नम्.	94-63
थि म मरीचिः	७५—८५
रसस्य काव्यात्मरूपःवेन,तं विना काव्यस्य अनास्व	
निगद्य रसलक्षणकथनम्	७७
'कारणकार्यसहकारिभिरभिब्यक्तः स्थायिभावो रस	ा' इति
केषाचिन्मतेन रसस्वरूपं निरूप्य कार्यरूपाणामष्टवि	ाघसा-
स्विकभावानां निर्देशः	1,
शृङ्गारादिभेदेन रसस्य नवविधत्वप्रतिपादनपुरःस	
म्भोगविप्रलम्भात्मना श्रङ्गारद्वैविध्यकथनम्	७५-७६
सम्भोगस्य लक्षणं निर्दिश्यनायिकाश्रयत्वेन नायक	
त्वेन च तद्भदद्वयप्रदर्शनम्	ક્રષ્ટ
नायिकाश्रयसम्भागस्योदाहरणम्	
अनुढास्वकीयापरकीयापणाङ्गनेति चतुर्णी नायिक	" ਮੋਟਾਜਾਂ
लक्ष णांन	
चतस्णामपि नायिकानां खण्डितोत्कण्डिताप्रोध्यत	्र पानिका∙
ऽभिसारिकाकछहान्तरितावासकसञ्जाविप्रलब्धाः	
भर्तुकेति रूपेण पुनर्भेदाष्टकानिरूपणम्	
नायकाश्रयसम्भोगस्योदाहरणम्	90
नायकस्य लक्षणं बहुप्रकारस्यापि तस्य अनुकूर	
शायकस्य उस्पा यद्धम्यारस्याय तस्य जानुस्य शाटभृष्टात्मना संक्षेपतश्चतुर्विधत्वं च प्रतिपाद्य अ	
दीनां स्टक्षणानि	33001-
रामा छस्पाम स्थापस्थानम्य विश्लम्मस्य पूर्वानुरागमानप्रवार	•
लक्षणलाहातस्य विश्वलम्मस्य युवानुरागमानप्रवार त्मकत्वेन चातुर्विध्यम्	लकरुणाः
पूर्वानुरागस्य लक्षणोदाहरणे	99-95
मानस्य "	96
प्रवासस्य ₁,	"
करुणस्य ,,	, ,,
रतिप्रकृतिकस्य शुङ्गारस्य भेदरूपत्वं विप्रत्नम्भे र	
रतेर्देवदिवृत्तित्वं श्रीपादाभिमतं प्रतिपाद्य कान्त	
यास्तस्याः शुङ्कारत्वेन निरूपणम्	৩ < এৎ

विषयाः				पृष्ठाङ्काः
देवविष	षयाया र	तेरुदाहरणा	Į.	७९
मुनि	,,	55) 5
पुत्र	>>	13		33
नृप	15			,
गुरु	77	,,		7 31
हास्यः	रसस्य छ	क्षणमुदाहर	णं च	٥٥
शोक	59	1,7		
रौद्र	,,	73	,,	97
वीर	93			CO-CF
भयान	क,,	51	33	८१
बीभत्स	a "	55	,,	,,
अद्भुत		,,	95	८१८३
शान्त		,,	,,	૮૨
रसान	ां अविरो	धविरोधयोः		رېدې
	-		ां स्थायिभावानां सङ्ग्रहः	૮રૂ
			पूर्वकं स्थायिनो लक्षणम्	59
			निर्दिश्य सोदाहरणं तेषां	
		निरूपणम्		ح ع
			विधस्य विभावस्य विषय	
प्रदर्श				
		यणमञ्ज्याः	तत्र हेळाविच्छिस्यादीनां इ	neur.
		नां प्रतिपाद		28 - C8
1000		य लक्षणम्		
		The second secon	स्य निर्वेदादिविभागप्रदर्श)) ETT 24
			रं कथयित्वा कचिद्विद्यमा	The second secon
भावश	बिलताय	ः ससमन्वर	मुदाहरणम्	< 9
तीयमरी	चिः			24-69
रसदो	षाणां परि	रेगणनम्		< c4
व्याभिन	वारिणः र	वशब्दोपाद	ानस्य उदाहरणं तत्समन्व	यश्च८५—८६
		49	प्रत्यदाहरणम्	35

वेषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्थायिनः स्वराब्दोपादानस्य उदाहरणं तत्समन्वयश्च	८६
रसस्य ,, ,, ,,	,,
" श्रङ्कारादिपदप्रतिपादितस्य " "	,,
अनुभावस्य कष्टप्रकल्पनीयत्वस्य ,, ,,	<\$<9
विभावस्य ,, ,, ,,	৫৩
विभावन्यभिचारिणोः प्रकान्तरसवैरित्वस्य उद्दा० तत्स	10 69-66
व्यक्तिविपर्ययं लक्षयित्वा तत्त्वलक्षणोदाहरणोपन्यासपु	[र: -
सरं दिव्यत्वमदिव्यत्वं दिव्यादिव्यत्वं चेति व्यक्तीनां	त्रेवि- -
ध्यप्रातिपादनम्	66
दिव्यादीनां चातुर्विध्यमभिधाय चतुर्णामपि तेपामुत्तम	•
मध्यमाऽधमादिभेदाद्वहृविधत्वकथनम्	57 <u>A</u>
दिच्यादिच्ययोर्वर्णनीयविषयाणां निरूपणम्	51
'अनै।चिती च रसदोषो महा'निति तस्याः सर्वथा	
हेयत्वम्	cc-c9
'अनौचितीं विहाय रसमङ्गस्य नान्यत्कारण'मिति महि	इस∙
भहमतप्रदर्शनम्	૮૬
'परिगणितभ्योऽन्येऽपि रसदोषा अनौचित्यमुला भवन	ती'-
ति रसदोषान्तरस्य वर्णनम्	75
'यत्र रसहानिनैव सम्भविनी तत्रैते दोपा अदोपत्वमा	पे
भजन्ती'ति रसदोषोपसंहारः	,,
[तीयमरीचिः	cq-q3.
तत्र तत्र रसेषु छन्दोरीत्यक्षरादीनां यथोचितमुद्दामत्	1 :
हृद्यत्वमध्यमत्वाभिधानम्	د ٩
उद्दामहृद्ये छन्दोरीती निर्दिश्य श्रीपादोक्तानामुद्दामान	ri .
हृद्यानां चाक्षराणां परिगणनम्	90
शृङ्गारे हृद्याक्षरोदाहरणम्	31
'रचनावृत्तिवर्णा वक्त्राद्यौचित्यात्क्वचिद्न्यथापि भवन	
ति वर्णनम्	99
वक्त्रीचित्यस्य उदाहरणे समन्वयः	90-99
वाच्योचित्यस्य ,	9.9

पियाः	पृष्ठद्वाः
प्रवन्धोचित्यस्य उदाहरणप्रदर्शनम्	98
गृहीतमुक्तकादिसर्वसाधारणदोषान्तरप्रतिपादनम्	99
गृहीतमुक्तकस्य उदाहरणम्	15
गृहीतमुक्तकरूपाणां हकारेफचकाराणां विशेषतो दोषा	₹प.
दानामुदाहरणम्	९१
मात्राभेदे गृहीतमुक्तकस्य स्वरुपदोषत्वमुदाहृत्य पदे गु	আ-
त्वास्पद्स्योदाहरणम्	71
'रणयोध्यवर्णस्य च भूयस्त्वं रसहानिकर'मिति सूचना	म् ९२
सन्धो दोपास्पदानां वर्णानां परिगणनम्	99
मुलसूत्रकृतामग्रहणपूर्वे प्रन्थोपसंहारः	75
विषयविभागबोधकानां प्रकरणसंख्यासहितानां सङ्केता	ानां
प्रदर्शनम्	39
प्रन्थिममं द्वेषेण दूषयत्सु प्रन्थकारवचनोद्वारः	९३
एतस्या व्याख्यायाः व्याख्यान्तरादुत्कृष्टत्वक्रयनम्	31
ग्रन्थकारनामनिर्देशः, ग्रन्थसमाप्तिश्च	42"

इति ।

॥ श्रीः॥ केशवमिश्रकृतः

अलङ्कारशेखरः।

प्राणान् कृशोदरीणां राधानयनान्तसर्वस्वम् ।
तेजस्तपालनीलं शरणागतवज्रपक्षरं वन्दे ॥
स्वप्रकाशचिदानन्दमयाय परमात्मने ।
अविद्यानिविडध्वान्तभास्कराय नमोऽन्वहम् ॥
प्रन्थाः काव्यकृतां हिताय विहिता ये सप्त पूर्व मया
ते तर्कार्णवसंप्लवव्यसानिभिः शक्याः परं वेदितुम् ।
इत्यालोच्य हृदा मदालसवध्यपादार्गविन्दकणनमजीरध्वानियञ्जुलोऽयमधुना पस्त्यते प्रक्रमः ॥
आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीहन्दहेमन्तमासः
कीर्तिश्राजत्सुद्दामीन्वयक्कमुद्दवनीयामिनीजीवनाथः ।
राजद्राजन्यराजीमुकुटमणिगणप्रोल्लसत्पाद्गीटः

मोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथालितनहुषो रामचन्द्रोऽवनीन्द्रः ॥

मित्राणि प्रतिपालयँ स्तिजगतीं की तीं न्दुना ऽऽह्यादयन् शत्रूणां हृदयं प्रतापदहने रात्रिंदिवं ज्वालयन् । सर्वस्वेन कृतार्थयन द्विजगणान् देवान् मखस्तोषय-नेष मौदमनाश्चिराय बुभुजे सप्ताणवां मेदिनीम् ॥

सुत्रामोद्दामदिल्लीपरिवृद्धविलसत्काविलक्षोणिभर्त्रोः मकान्ते मौदयुद्धे समदलयदसौ कोटिशो वैरिवीरान् । पश्चान्मांसास्थिमेदःकल्लाषितवसुधां प्रोज्झ्य ताँश्चाकल्लय्य द्यां यातान् वैरिवर्गान् दिवमिष सहसा जेतुकामो जगाम ॥ सीराम्भोधेः शशीव श्रुतिरिव वदनादेधसो रामचन्द्राः दस्मादुद्यत्प्रतापः समजानि सुमना धर्मचन्द्रो नरेन्द्रः। यस्याद्यापि पसन्नास्मितसुभगसुखाः स्विद्यदश्चत्कपोल्ला रोमाश्चस्तम्भभव्यास्त्रिदशयुवतयो इन्तः! गायान्ति कीर्ताः॥ निष्कान्तं सदनादुदैक्षि भगवानम्भोजिनीवल्लभः स्ते वाताः परिश्लीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः। विश्लान्तं गिरिकाननेषु निविद्यन्त्वायेषु भाग्योदयाः दित्यं स्मरेसुखाः स्तुवन्ति विषदं यद्वैरिवामश्चवः॥ पत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मीः

धिम्मिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः।
तस्मादजायत समस्तगुणाभिरामो
माणिक्यचन्द्र इति राजकचक्रशकः॥
काव्याळङ्कारपारङ्गममितरित्वळक्ष्माभृतां चक्रवर्ती
सर्वेषामस्तु काव्ये मितरितिनिपुणेत्याशये सान्निवेश्य ।
वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरं केशावं सिन्नियुज्य
श्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिळको ग्रन्थमेनं विधत्ते ॥
बहुदोषोऽपि विदोषः क्रियते सुजनेन वाण इव हरिणा।
गुणवद्पि निर्गुणीयति दुर्जनतो मूषिकात इव पुस्तम् ॥
परोद्वेगे परानन्दे खलसज्जनयोर्द्वयोः।
स्वभाव एव श्ररणं विषपीयूषयोरित ॥
अलङ्कारविद्यासूत्रकारो भगनान् श्रीन्द्वोद्दिनः परमकारुणिकः स्वशास्त्रे प्रवर्तयिष्यन् प्रथमं काव्यस्वरूपमाह—

काव्यं रसादिमदाक्यं श्रुतं सुखविशोषकृत्॥

आदिपदेनालङ्कारपिरग्रहः । तथाच-तदुभयान्यतरवस्व वा लक्षणम् । अन्यतरत्वं च तदन्यान्यत्वम् । सुलविशेषसाध-नत्वं वा लक्षणम् । समुदायार्थशून्येऽपि तदुभयमस्त्येवेति ष्ट-द्धाः । अदृष्टद्वारा तद्धेतुशब्देऽतिव्याप्तेराह्न-श्रुतिनिति । सदिति शेषः । सुल्वे वैजात्यं सर्वानुभवासिद्धमेव ।

केचित्त्-

तददोषौ शब्दार्थी सगुणावनलङ्कृती पुनः कापि।

इत्यादुः। रसमितिपत्ति (१)द्वारा सुखिनिशेषसाधनं वाक्यं (२) काव्यपित्यपरे। केचिन्न - 'पदावली काव्यम्, नतु निद्धिगु-वदादि । काव्यदोषाणामपरिगणनापत्तेः । नच दोषाभावद्यदि-तकाव्यत्वज्ञानार्थमेव प्रतियोगिपरिगणनिपति वाच्यम् । तन्वैत(३)त्काव्यं दुष्टमित्यनुद्धावनापत्तेः। इदं काव्यमेव नेसिभधान-स्यैवोचितत्वा'दित्यादुः । तन्न, तवायं देतुराभास इतिवदुप-पत्तेः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्यैव देतुत्वात् । नच देतुत्वेना-ऽभिमत इति वाच्यम्, तुल्यत्वादिति । वस्तुतस्तु तत्काव्यं पृथ-गेत्र, यत्र दोषगुणादिचित्ता । निद्द दुष्टं शरीरं शरीरमेव न भवतीत्यन्ये । कीत्यादिक । फलसाधनता तु विशिष्टस्य ।

यदाह— साधुशब्दार्थसन्दर्भे गुणाळङ्कारभूपितम् । स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ॥

आहुश्च--निर्देषं गुणवत्काच्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् । रसान्वितं कविः कुर्वेच मीतिं कीर्तिं च विन्दति॥

⁽१) प्रतिपत्तिगुणद्वारा-इति कपुस्तके पाठः।

⁽२) वाक्यं--इति कपुस्तके नाहित ।

⁽३) नचेतत्—इति खपु॰ पाठः ।

8

इति । प्रवृत्योपियकं फलमाह-हिताय सुकविः क्रियात्
सुकवेरेव हितमन्यस्य तु प्रतिकूलं(१) तत् । तदुक्तं च-गौगौंः कामदुवा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः ।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसाति ॥
श्लाव्यः पामरपरिषदि किविरिति(२) होलाककर्तापि ।
यस्मै स्पृहयति विद्वास्तत्काव्यं काव्यमित्याहुः ॥
अर्थैः कृतार्थयन्त्येके घटनापटवः परे ।
उभयत्र प्रवीणा ये त एव कवयो मताः ॥

हितमाह श्रीपादः --

लाभः पूजा ख्यातिर्धर्मः कामश्च मोक्षश्च । इष्टानिष्टमाप्तित्यागौ ज्ञानं फलानि कान्यस्य ॥

इष्ट्रेति गोष्ट्रवन्यायात् । आहुश्च—

कान्यं यशसेऽर्थकते न्यवहारविदे शिवेतरक्षतये। सद्यः परनिर्दृतये कान्तासंगिततयोपदेशयुजे।।

वृद्धास्तु—

श्रोतृणां द्राङ् महानन्दः स स्वस्मिन्नाभिमानिकः। तस्कालफलमेतावत् क्रमास्कीर्तिधनादिकम् ॥ नन्त्रेवं सर्वः सुकविरेव स्यात्, अत आह— तद्धेतुः प्रतिभादिकम् ॥ १॥

तदाह —

प्रतिभा कारणं तस्य न्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् । भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः कान्यस्यैषा न्यवस्थितिः ॥

⁽१) प्रतिकूलमिति तन्न-इति कपु० पाठः।

⁽२) कवयति दोलीककर्तापि - इति क,खपुस्तकयोः पाठः।

न्युत्पत्तिनीनातन्त्रज्ञानम् । आहुश्च--शक्ति।नेपुणता स्रोकशास्त्रकान्याद्यवेक्षणात् । कान्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्धवे ॥ शक्तिः पुण्यविशेषः । स एव प्रतिभेत्युच्यते । न्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रितयं कान्यसाधनम् ।

इत्विष । श्रीपाद्स्तु—

परिशीळितकाव्यवत्र्मेनां कविसंसर्गविशुद्धचेतसाम् । परिभावयतामनुक्षणं कविता पाणितळे निषीदति ॥

वृद्धास्तु-(१)

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्चतं च बहुनिर्मेछम् ।
अपन्दश्चाऽभियोगोऽस्याः कारणं कान्यसंपदः ॥
पनःभसत्तिः प्रतिभा प्रातःकाछेऽभियोगिता ।
अनेकशास्त्रदर्शित्विमत्यर्था छोकहेतवः ॥
द्वित्रिकोषपरिज्ञानं द्वित्रिन्याकरणज्ञता ।
छन्दोविद्याप्रवीणत्वं कान्येऽनक्यमपेक्ष्यते ॥
आदिपदात्प्रकारपरिज्ञानम् । तथाहि – सा खल्वेषा भारती सुरसारिदिव सहस्रप्त(२) ख्यपि संक्षेपेण चतुर्धा प्रवर्तते ।
तदाहः —

संस्कृतं प्राकृतं चैव पैशाची मागधी तथा।
विद्याश्वतस्र एवैताः संक्षेपात्काव्यवत्मेनः॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः।
पैशाचीं च पिशाचाद्या मागधीं हीनजातयः॥
चतस्रव्विप मूर्धन्यं संस्कृतं सुनयो विदुः।

⁽१) वृद्धास्तु-इति कपुस्तके नास्ति ।

⁽२) मुखापि-इति गपु० पाठः।

गद्यं पद्यं च मिश्रं च तित्रभैद व्यवस्थितम् ॥
गद्यमुत्किलकामायं पद्यगन्धीति च द्विषा ।
तत्रापि पद्यं तद्दिष द्वत्तकं वर्णमात्रयोः ॥
समवैषम्यभेदेन तदानन्त्याय कल्पते।

दण्डिनस्तु—

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।
अपभ्रंतश्च मिश्रं चेत्याहुरार्या(१)श्चतुर्विधम् ॥
पाकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकथा ।
अपभ्रंतश्च यच्छुद्धं तत्तदेशेषु भाषितम् ॥
संस्कृतं सर्गवन्थादि प्राकृतं स्कन्थकादिकम् ।
आसारादि त्वपभ्रंशो नाटकादि तु मिश्रकम् ॥
यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारति ।
कवेः पात्रस्य चैतासां प्रयोग उपपद्यते ॥

इत्यलङ्कारशेखरे उपक्रमरते काव्यस्वरूपफलकारणमरीचिः।

श्रीरकर्णस्य काव्यस्य क्ष्यान्तरमाह— रीतिक्तिस्तथा सुद्रा वृत्तिः काव्यस्य जीवितम्(२)॥ त्रिविधस्यापि दोषास्तु त्याज्याः दलाघ्या द्वये गुणाः॥१॥ अलङ्कारस्तु शोभाये रस् आत्मा परे मनः॥ द्वय-इति शब्दार्थभेदात्रितयान्त्रयि। परे-रसदोषाभावातुः

कूळवणीदयः।

⁽१) राप्ता—इति गप् पाउः।

⁽२) जीवनम्-इति गपु॰ पाठः।

तत्र (१)रीतिमाह—

तत्तद्वसोपकारिण्यस्तत्तदेशसमुद्भवाः ॥ १ ॥ पर्येषु रीतयो गौडी वैदर्भी मागधी तथा ॥ तदेतत्पष्ठवयन्ति श्रीपादाः--

गौडी समासभूयस्त्वाद्वैदभी च तद स्पतः । अनयोः सङ्करो यस्तु मागधी साऽतिविस्तरा ॥ गौडीयैः प्रथमा मध्या चैद्भैंमैंथिछैस्तथा । अन्यस्तु चरमा रीतिः स्त्रभावादेव सेव्यते ॥ तत्र गौडी यथा—

उन्मीलन्मधुगन्थलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्करक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्रीणेक्रणेज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणशाप्तपाणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः॥
वैदर्भी यथा-

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क वत्से ! कच तावकं वपुः । पदं सहेत भ्रमरस्य पेळवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतित्रणः ॥ मागर्थी यथा—

पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमस्रान्त्या पुनर्गण्डयो-नींलेन्द्रीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याऽधरे । लीयन्ते कवरीषु वान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि !स्थानानि रक्षिष्यसि(२)॥ इयं बहुपकारेति(३) विस्तृतमन्यत्र ।

⁽१) तत्र रीतिमाइ—इति कपुस्तके नास्ति।

⁽२) संरक्षां से — इति गपु० पाठः।

⁽३) ह्यं च बहुधा-इति कपु० पाठः।

भोजराजस्तु —

यस्ता विद्रथगोष्ठीषु वैदर्भी रीतिरुत्तमा। मागधी मध्यमा गौडी गौडस्त्रीकलहायते॥

यदाह--

ब्रह्मन्! विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया। गौडस्त्यजतु वा गाथामन्या वाऽस्तु सरस्वती॥ उक्तिं विभजते—

लोकच्छेकार्भकोन्मत्तभेदादुः किश्चतुर्विधा ॥ ३ ॥ तत्र लोकोक्तिर्थथा—

शापान्तो मे अजग्रयनादुत्थिते शार्झपाणौ केश्वानमासान् गमय चतुरो छोचने मीछियत्वा । पश्चादावां विरह्मुणितं तं तमात्माभिछाषं

निर्वेक्ष्यावः परिणतग्ररचिन्द्रिकासु क्षपासु ॥ इत्यादौ(१)'छोचने मीछिपित्वे'ित । छेको विद्ग्धस्तस्यो-क्तिर्यथा—

योऽतिदीर्घासिताश्वस्य विलासचिलिश्रुवः ।
कान्तामुखस्यावशगस्तस्मै नृपश्चे नमः ॥
अत्र 'नृपश्च' इति । अर्भकोक्तिर्पथा—
स कि स्वर्गतरुः कोऽपि यस्य पुष्पं निशाकरः ।
मातस्ते कीदृशा दृशा येषां मुक्ताफलं फलम् ॥
अत्र 'पुष्पं निशाकरः, फलं मुक्ताफलं'मिति । उन्मचोक्तिर्पथा—
काऽकार्यं शशलस्यणः कच कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां पशमाय नः(२)श्चतमहो ! कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

⁽१) इत्यादौ छोचने मीछियत्वेति इदं कपुस्तके नास्ति।

⁽२) दोषाणामुपशान्तये—इति गपु० पादः।

कि वक्ष्यन्सपकलम्पाः कृतिथयः स्वप्नेऽपि सा दुर्छम।
चेतः ! स्वास्थ्यसुपैहि कः खळु युना धन्योऽधरं धास्यति ॥
अत्र विरहोन्मत्तस्यैवमिधानम् । विन्यासविशेषवशाद्यत्राऽभित्रायविशेषळाभेन सुदो हषस्योत्पत्तिः सा सुद्रा । तामिदानी
विभजते—

मुद्रा पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च ॥ ४ ॥ तत्र पदमुद्रा यथा--

निर्मार्च नयनिश्रयः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी भृयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुष्यित्सा स्मितस्याश्र्वलम् । सङ्गीतस्य च मत्तकोकिलकतान्युच्छिष्टमेणीदृशः

सर्वाकारमहो ! विधेः परिणतं विज्ञानशिल्पं चिरात् ॥ अत्र 'निर्माल्या'दिपदानां गौणद्यस्याऽभिप्रायविश्वेषान्मुत्पदायिता । वाक्यमुद्रा यथा--

रामे तटान्तवसतौ कुशतलपशायि—
नयद्यापि नाम भवतो भगवन्ननास्था ।
स्मृत्वा तदेहि सगरं च भगीरथं च
हृष्टाऽथवा मम धनुश्च शिलीमुखांश्च ॥
अत्र 'सगरं च भगीरथं चे'त्यादिवाक्यस्य प्रागुपकाराभित्रायेण हृष्टा(१) यावदपकारसामध्यीभित्रायेण निवेशनान्मुत्मदायिता । विभक्तिमुद्रा यथा—

श्रियं प्रदुग्धे विषदो रुणिद्ध यशांसि स्तेऽविनयं प्रमाष्टिं। संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेतुः।। अत्र 'प्रदुग्ध' इत्यादितिङ्विभक्तीनां द्वयोद्धिंकर्मकयोर्निवेश-नान्मद्गरयाऽमद्गरयार्थकानामपि मङ्गर्य एवाभिषायवशादिभक्ति-

(१) स्ट्राऽन्यादेरपकार—इति गपु॰ पाउः।

मुद्रा । वचनमुद्रा यथा--

विश्वंभरा भगवती भवतीमस्तत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।
तेषां वधूस्त्वमसि निन्दिनि ! पार्थिवानां
येषां गृहेषु सविता च गुरुर्वयं च ॥
अत्र 'वय'मिति बहुवचनेन सवितुरप्यहं महानिसमिनायाः

द्वनमुद्रा ।

प्रयोजनं यथैतासां रसमैत्री च विस्तरः।
तथाऽलङ्कारसर्वस्वे समपश्चमदर्शयम्॥
इत्यलङ्कारशेखरे उपक्रमरत्ने
रीत्यादिबहिरङ्गत्रयमरीचिः।

अथ दार्च विभनते— पदानां वृत्तयस्तिस्रः

तिस्रो द्वत्तयः पदानां भवन्ति । शक्तिरुक्षणा व्यञ्जना चेति । तत्र शक्तिरीश्वरेच्छा, या सङ्केत इत्युच्यते । सा पदेषु प्रसिद्धैव । सा च

कोशव्याकरणाप्तोक्तिवाक्यशेषोपगादितः ।

पित्रद्वसम्बन्धाद्यवहाराच बुध्यते ॥

अक्षणा शक्यसम्बन्धः । सा च तात्पर्यानुपप्तया ग्रुख्यार्थानुपप्त्या वा पवर्तते । यथा 'निर्मार्थं नयनश्रिय' इत्यादौ
'निर्मार्थदासा'दिपदे । तृतीया वृत्तिवर्यञ्जना । यथा—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो

नेत्रे द्रमनञ्जने पुछक्तिता तन्वी तवेयं तनुः ।

भिष्यावादिनि ! दृति ! बान्धवजनस्याञ्चातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥

अत्राधमपदेन रन्तुं गतासीति व्यज्यते।

नतु रविरस्तं गत इत्यादौ तान्येव पदानि कथं श्रोतृणां विचित्रबुद्धीरुत्पादयन्तीत्यत आह—

विचित्रसहकारिणाम्॥

तदेव हि पदं स्वरससमिभव्याहारप्रकरणतात्पर्यज्ञानादि छ-पसहकारिभेदात्तत्ति द्वियमुत्पादयति । दण्ड इव गवाभ्यजनघटौ ।

नतु शक्त्यादिकपानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदाये, तत्कः थमेकदेशस्य बोधकता । अत आह— स्वभाववैचित्र्यज्ञवास्

विचित्रस्त्रभावानि खलु पदानि भवन्ति । कचिदेकदेश-स्याद्यस्य बोधकता । यथा भीमसेनबळदेवादिपदादौ । कचिच-रमस्य । यथा मतङ्गजनसुन्धराधराधरपदादौ । सा च तत्तत्पद-स्मरणेन प्रकारान्तरेण चेत्यन्यदेतत् । किंच कर्णावतंसपद्वत् शक्यतावच्छेदकस्य पृथगुपादानेनापि न पौनहत्त्रयं भवति। यथा करिवृंहितमयूरकेकादौ । कचित् शक्यस्यापि । यथा उद-याचलकाराग्रहादौ । उदयपदस्य पूर्वाचले, कारापदस्य वान्दि-गृहे शक्यत्वात् । किंचित्पदं(१) परस्परविरुद्धतया तिरस्कृत-तृतीयकोटिकमिवान्यस्मतिक्षेपेऽपरस्यैव लामं जनयति । 'बीतेतरानुष्णकरा हिमांशोः' इत्यादौ 'अपांसुछानां धुरि कीर्तनीया, स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा' इत्यादौ पक र्षछाभवदित्यवधेयम् । किंचित्पदेमनपेक्ष्यक्राहिकम् । यथा सिं-हादवापद्विपदं नृसिंह' इत्यादौ । किंचिचानपेक्ष्यपौगिकम्। यथा 'क्षीराम्भोवे'रिसादौ । अन्यथाऽनन्वयापात्तः । किंच वामनयना वामोरुरिति भवति । नतु वामवदना वामुपाणि-रिति । सर्वे चेदं कचिदेव पदे । अत उक्तं स्वभावेति ।

⁽१) किंच-इति क, खपुस्तकयोः पाठः।

तिक यद्यञ्जनापि पद्मात्रवृत्तिरेव नेत्यत आह--

शक्यलक्ष्यव्यङ्गचात्मक इत्यर्थः। शक्यार्थस्य व्यक्षकता यथा--

अवलोकय निःस्पन्दो विसिनीपत्रे वको भाति । निर्मेलमरकतभाजनपरिस्थितो(१) विमलशङ्ख इत्र ॥ अत्र निःस्पन्दशब्दस्या(२)र्थेन क्रियाविरहेण वकगतमाश्व-स्तत्वं व्यक्यते । लक्ष्यार्थस्य यथा—

मुखं विकसितस्मितं विश्वतविक्रम पेक्षितं समुच्छिलिविश्वमा गतिरपास्तसंस्था मितः । उरो मुक्किलिस्तनं जयनमंसबन्धोद्धरं बतेन्द्वदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥

अत्र विकासः पुष्पधर्मो मुखेऽनुपपन्न इति लक्षितेन प्रसः तत्वेन लोकोत्तरमणीयतात्मकातिशयो व्यव्यते । एवमग्रेऽपि । व्यङ्गचार्थस्य यथा 'अवलोकय' इत्यादावेव व्यङ्गचेनाश्वः स्तत्वेन देशस्य सङ्केतयोग्यत्वं व्यव्यते ।

त्रिविधस्यापीति । उत्तममध्यमाधमात्मकस्य । तत्र वाच्यानि-कृपितव्यङ्गयमकर्षाधारत्वम्रत्तमत्वम् । यथा 'निःशेषच्युतचन्दन'-मित्यादौ । अत्र हि वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्गचार्थ एव झटिति चमत्कारविशेषमारोहति । वाच्यानिकृपितव्यङ्गचमकर्षाऽनाधारत्वं मध्यमत्वम् । यथा——

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥ अत्र वञ्जुलकुञ्जे दत्तसङ्केता तरुणी न गतेति व्यज्यते ।

⁽१) परिस्थिता विमलशङ्ख्युक्तिरिव-इति कपु० पाठः।

⁽२) शब्दस्यानेकार्थकिया-इति गपु० पाठः ।

तच गुणीभूतं, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । चमत्कुः तिहेतुच्यङ्गचराहितत्वमधमत्वम् । यथा--

वन्दामहे महेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् । जानकीहृद्यानन्दचन्दनं रघुनन्दनम्।।

अत्र व्यङ्गचः कोऽप्यर्थस्तादृशो नास्ति । अत्र सर्वत्र(१) वक्तुरेव तात्पर्यं नियामकम् । तज्ज्ञानमेव बोधोपयोगि । तद-भावाद्धमिन्युच्यते । प्रपश्चितं चेदं मयैव काव्य(२)रत्ने ।

ननु व्यक्षना वृत्त्यन्तरमित्यत्र किं मानमिति, उच्यते-भद्रात्मना दुरिधरोहतनोविँशाल-

वंशोंनतेः कृतशिलीमुखसङ्गहस्य । यस्यानुपप्छतगतेः परवारणस्य

दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत्॥

अत्र प्रकरणेन 'भद्रात्मन' इत्यादिपदानां राज्ञि तदन्वययोग्ये चार्थे ऽभिधानियन्त्रणे ऽपि गनस्य तदन्त्रययोग्यस्य चार्थस्य व्य-ञ्जनयैव प्रतीतिः । वस्तुतस्तु—

अद्यारभ्य चिरं साधो ! निःशङ्क्रमिह सञ्चर । रेवाकुञ्जे मृगेन्द्रेण स दुष्ट(३) इवाद्य घातितः ॥

अत्र भिक्षुकं प्रत्येवं वदन्त्याः प्रतिवेशिनं प्रति निःशक्कुः रत्यभिधानं स्फुटमिति । किंच रेवाकुञ्जस्य रतस्थानत्वं छभ्यते । सिंहबुद्धचा परेण न गन्तव्यम् । सिंहस्तु वस्तुगत्या नास्त्येव । तदेतझञ्जनां विना प्रकारान्तरेण छब्यव्यमित्याशङ्केव नास्तीति(४)।

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे उपक्रमरत्ने वृत्तिमरीचिः।

⁽१) एतद्ग्रे-व्यञ्जनासु-इत्यधिकः पाठः ख, गपुस्तकयोः।

⁽२) वाक्यरत्ने—इति क,खपु० पाठः। (३) दुष्टश्चाच—इति क,खपु० पाठः।

⁽४) नास्तीत्याहुः श्रीपादाः --इति गपुस्तकेऽधिकम् ।

द्वितीयं रत्नम्।

दोषास्त्याज्या इत्युक्तम् । युक्तं चैतत् । यदाह(१)-दोषः सर्वात्मना त्याज्यो रसहानिकरो हि सः ।
अन्यो गुणोऽस्तु वा मास्तु महान्निर्दोषता गुणः ॥

दण्डी च-

तदल्पमि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन।
स्याद्वपुः सुन्दरमि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्॥
दोषत्वं च रसोत्पित्तपतिबन्धकत्वम्। रसकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्विमित यावत्। तत्र प्रथमं पददोषानाइ—

क ष्टाप्रयुक्तसन्दिग्यव्यथीश्चीलाप्रतीतकाः॥ असाध्यवाचकौ दोषाः पदेऽष्टावेच भाषिताः(२)॥१॥ कष्टं-श्रुतिकदुः। यथा—

बर्हिनिह।दनोर्हेऽस्मिन्काले जीमृतमालिनि । आलिङ्गितः स तन्त्रङ्गचा कार्तार्थ्यं लभतां चिरात् ॥ अत्र 'बर्हिनिहादनकार्तार्थ्या'दिशब्दाः । अप्रयुक्तम् तथा-

ऽऽम्नातमपि कविभिनीहतम् । यथा —

यतोऽयं दारुणाचारो न हन्ति सुरनिम्नगाम् । अतो मन्ये दैवतोऽस्य पित्राचो राक्षसोऽथवा ॥ अत्र 'हन्ती'ति गमने, 'दैवत'शब्दः पुंसि कविभिने प्रयुक्तः।

सन्दिग्धम्-सन्देहजनकम् । यथा — अपिधानेन हे वत्स ! किमर्थमिह वर्तसे । आरादेवास्ति स प्रायो यतस्ते भयम्रुत्थितम् ॥

⁽१) इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

⁽२) नापरे—इति गपु० पाठः।

अत्र 'अपिधानारा'च्छब्दौ । व्यर्थम्-प्रकृतार्थानुपयुक्तम् । यथा---

विभिर्ति यश्च देहार्षे पियापिन्दुं हि मूर्थनि ।
स वै देवः खलु त्वां तु पुनातु मदनान्तकः ॥
अत्र 'च हि वै खलु तु' शब्दाः । अश्कीलम्-औज्जवल्याभाववत् । तदपि त्रिविधम् । अमङ्गलत्रीडाजुगुप्साभेदात् । क्रमेणोदाहरणम्—

ेविनाशान्मारुतेस्तस्य सु(१)मरुत्साधनोऽपि सन् । नासाग्रेण स सुग्रीवो वायुं त्यजति केवछम् ॥

अत्र 'विनाशसाधनवायु'शब्दाः । अपतीतम्-शास्त्रमात्रमः सि(२)द्वम् । यथा--

्रे बुटौ विश्रान्तिरित्येके पीछावस्तीति चापरे । त्वन्मध्यमाऽणिमा तन्विः! ने केनापि विभाव्यते ॥ अत्र 'ब्रुटिपीछ'शब्दौ । असाधु-अनुशासनविरुद्धम् । यथा--शातोदरि ! कथङ्कारं मानमेतिचिकीर्षसि ।

मानिनीमानद्वा विजयत्येष चन्द्रमाः॥ अत्र भानमेत, द्विजयती'ति। अव।चकम्-प्रकृताथीशक्तम्। यथा-

भूयो मत्ताद्विरदगमनां हारकेयूरयु(३)कां पीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामाम् ॥

स्मेरोदञ्जनवित्तलयस्पर्धिताम्राधरीष्ठीं

' छक्ष्मीमक्षिस्फुरितवदनामन्वहं संस्मरामि ॥ अत्र 'लक्ष्मी'पदमङ्गनायाः । ग्राम्यं त्ववाचकाश्कीलान्यत-रान्तर्भावात्र पृथगिति ।

इस्यलङ्कारकोखरे दोषरत्ने पददोषमरीचिः॥

⁽१) सुमहत्-इति ख॰ पु॰ पाटः।

⁽२) विरुद्धम्—इति खपु० पाठः। (३) भव्यां → इति गपु० पाठः।

अधेदानीं साधारणान् (१) वाक्यदोषानाइ--न्यृनं विसन्धि ध्याकीणे समाप्तपुनरात्तकम्॥ भग्नकमयतिच्छन्दो वाक्यगभैमरीतिमत्॥१॥ अविमृष्टविधेयांशं समुदायार्थवर्जितम् ॥ विरुद्धमातिकृद्धाक्ये दोषा द्वादश कीर्तिताः ॥ २ ॥ तत्र न्यूनम्-अन्वयबोधमयोजकपदशून्यम् । यथा--तथाभूतां दृष्टा नृपसदिस पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्धे सुचिरमुषितं वलकल्रधरैः ॥ विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं गुरु: खेदं खिन्ने भजति माये नाद्यापि कुरुषु ॥ अत्र 'स्थित'पित्यनन्तर'परमाभि'रिति, 'खिन्न'इत्यस्मात्पु-र्व 'पित्थ' मिति च दातुपईति । विसन्धि-सन्धिविरहो विरु द्धसन्धिश्च। आद्योऽपि द्विविधः, ऐच्छिकः प्रमृह्यादिनिबन्धनश्च। ऐच्छिकः सकृदपि दोषः । उभयोहदाहरणम्(२)--मेघानिछेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने । पादपा उत्तमा उचा इदानीमेव पातिताः ॥

चरमश्रतुर्विधः, अञ्चलिकः कष्ट उत्वमाप्त(३)विसर्गो लुप्तवि-सर्गश्च । क्रमेणोदाहरणानि--

> वबुरिन्दीवरश्रेणिवान्धवा यत्र वायवः। मञ्जर्युद्गमगर्भाऽसौ तर्वाल्युवीं विधूयते॥ धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः। यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिपभाविताः॥

⁽१) असाधारणान्—इति खपु० पाठः।

⁽२) उभयोख्दाहरणम्-इति कपुस्तके नास्ति।

⁽३) उपहत्तविसर्गो— इति गपु० पाउः।

व्याकीर्णम्-व्यवहितान्वयम् । यथा-
मस्णचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा

विरचय सिचयान्तं मूर्ग्निं घर्मः कठोरः ।

तदिति जनकपुत्री छोचनरश्रुपूर्णैः

पथि पथिकवधूभिनीक्षिता शिक्षिता च ॥

अत्र 'तद्गम्यताम् तद्विरचये'त्यन्वये तदिति व्यवहितम् ।

समाप्तपुनरात्तकम्-समाप्ते प्रधानवाक्यार्थवोधे जाते पुनरुपात्तम् ।

यथा 'निर्माहयं नयनश्रिय' इत्यादौ 'चिरा'दिति । यथा च(१)--

केङ्कारः स्मरकार्म्धकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रत्रो झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरध्वानिः। तन्त्र्याः कञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण— काणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुखनः॥

अत्र 'नेणुस्वन' इति । भग्नक्रमम्-यत्रार्थः शब्दो ना (२)क्रमेण नास्ति । उभयं यथा---

तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसम् । कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्णचन्द्रभसोः समौ ॥ भग्नयति यथा 'रामे तटान्तवसतौ कुशतल्पशायिन्यद्यापि' इत्यादौ । अत्राऽऽवश्यकी पदशेषयतिनीस्ति । भग्नच्छन्दो यथा—

ततः परमोमित्युक्तवा मतस्ये मुनिमण्डलम् । भगवानपि संमाप्तः मूथमे।दिष्टमाश्रमम् ॥

अत्र (३)पश्चमं छघु कर्तुमहिति। यत्रापर्यवित्तवाक्यमध्ये तद्नपेक्षं वाक्यान्तरमनुश्विश्चति, तद्वाक्यगर्भम्। यथा— योग्यो यस्ते पुत्रः सोऽयं दशवदन! छक्ष्मणेन मया।

⁽१) द्वितीयमिदमुदाहरणं गपुस्तके नास्ति।

⁽२) शाब्दो वा कमो नास्ति—इति गपु० पाठः।

⁽३) पतदनन्तरं—चतुर्थे गौरवे—इत्यधिकः कपु० पाठः।

रक्षेनं यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥ अत्र तृतीयपादगर्भता। अरीतिमत्-यां रीतिम्रुपक्रम्य प्रवृत्तं तद्भक्षवत्। यथा—

गाहन्तां महिषा निपानसिक्छं श्रृङ्गैर्मुहुस्ताहितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुछं रोमन्थमभ्यस्यतु । विश्रब्धैः क्रियतां बराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पर्वछे विश्रामं छभतामिदं च शिथिछज्याबन्धमसमद्धनुः ॥ अत्र तृतीयपादेऽनभिहितकत्रोदरात्तद्भङः। अविमृष्टविधेयांशम्—

अत्र तृतियपाद्ऽनाभाइतकत्राद्रात्तद्भन्नः। आवगृष्टावधयात्राम्-प्राधान्याऽनिर्दिष्टाविधेयकम् । यथा—

वपुर्विक्रपाक्षमछक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु । वरेषु यद्घालमृगाक्षि! मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ अत्र जन्मोदिश्यालक्ष्यत्वं विधेयम् , तच समासप्रविष्ठतया

न प्राधान्येन निर्दिष्टम् । सम्रदायार्थवर्जितं यथा —
जरद्भयः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि ।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्!हमायां लशुनस्य कोऽर्घः(१)॥
अथ विरुद्धमतिकृत—

कुवेरस्येव भगवान् भवानीरमणो हरः।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ वासुदेवः किरीटिनः॥
अत्र 'भवानीरमणा, ऽकार्यमित्र'शब्दौ विरुद्धां पतिं कुरुतः।
अत्राऽसमर्थसमासो दोषान्तरमिति गोवर्धनः। यथा —
पावप्रत्यवपृथिवीभृतोः परिषदि प्रख्यातसंख्यावता—
महायाऽद्भुततर्ककर्षशत्या विच्छिद्य विद्यापदम्।
ये केऽप्युत्कलभूपते! तव सभासंभाविताः पण्डिताः
पत्रं श्रीज्यदेवपण्डितकविस्तन्म् ध्रिं विन्यस्यति(२)॥

इत्यलङ्कारशेखरे दोषरते वाक्यदोषमरीचिः।

⁽१) कोऽर्थः-इति गपु॰ पाठः। (२) पद्यमिदं गपुस्तके नोपछभ्यते।

अथाऽर्थदोषानाह—

अष्टाऽर्थदोषा विरसग्राम्यव्याहतास्त्रताः॥ हीनाधिकाऽसदक्साम्यं देशादीनां विरोधि च॥१॥

तत्र विरसम्-प्रस्तुतरसविरुद्धम् । यथा--

किं रोदिषि हा ! रावैः सुतमरणशुचं जहीहि किं म्रियसे । सफलय यौवनमधुना सममनुरक्तेन सुतनु! मया॥

अत्र करुणश्रङ्गारयोर्महान् विरोधः । ग्राम्यम् -अविदग्धोक्ति-

निष्पन्नम्। यथा-

स्वपिम्यद्यानवद्याङ्गि ! सम्प्रत्याप्तस्तवान्तिके। मनागूरुद्वयं बाले ! कुञ्चितं समुदञ्चय ॥ व्याहतम्- ज्यात्तविरुद्धम्। यथा-

विदृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्वालकदम्बकरपैः। साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविछोचनेन ॥

अत्र शैलदुहित्त्वभावपकाशनत्वे विरुद्धे । एकेन प्रस्तरपकु-तित्वस्यापरेण विदग्धत्वस्य लाभात् । खिन्नम्-अपुष्टम् । यथा—

त्वत्त्रयाणसम्भद्भूतघूळी छम्पति भास्करम्। क्रुपाणं पाणिना घत्से शुरो न त्वत्समी भुवि ॥

अत्र घूल्युत्थापनकृपाणधारणयोरशूरसाधारण्यात् शौर्यः

स्यापुष्टिः । हीनोपमं यथा-

कचिदग्रे पसरता कचिदापद्य निव्नता। शुनेव सारङ्गकुछं त्वया भिन्नं द्विषां बछम्।। अधिकोपमं यथा-

वसिष्ठवद्यं दासो हनूमानिव मूषिका। सरस्वानिव क्योऽयं शुनीयं श्रीरिव स्वयम् ॥ अत्र यद्यप्युपमेयानां प्रकर्ष एव, तथाप्यासन्तिकरसहानेः

सोऽपि न मतीयते। असदशीपमं यथा-

निर्ययौ रुद्रन्यनात् सस्फुलिङ्गो महान्छः। वर्षन्ती शीकरासारं मङ्गा हिमगिरेरिव ॥

अत्र स्फुटनसाहरूपम् । देशादिनिरोधि-यत्र देशकालवयोः ऽवस्थादिनिरोधः प्रतीयते । यथा--

प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजिस्मितदिशि प्रचण्डे मार्तण्डे हिमकरसमानोष्ममहासि । जलकीडायातं महसरसि वालद्विपकुलं

मदेनान्धं विध्यन्त्यसमशर्पातैः प्रशामनः ॥

अत्र 'भवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजे'ित कालस्य, 'मरुसरसी'ित देशस्य, 'मदेनान्ध'िमिति वयसः, 'प्रशमिन' इत्यवस्थाया तिरोधः। इदं च तत्तच्छास्नतत्त्रमाणतत्तस्लोकादिभेदादनन्तम् । यत्र तु लोकस्य कवेश्र प्रसिद्ध्योविंरोधः, तत्र कविप्रसिद्धिरेव बली-यसीति। यथा—

सुसितवसनारुङ्कारायां कदाचन कें। सुदीमहिस सुद्दिशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विश्वः।
तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा

भियगृहमगान्मुक्ताऽऽशङ्का क नासि शुभनदः ॥ अत्र कीर्तेज्योत्स्नावत्पकाशकता छोकविरुद्धापि कविस-मयसिद्धेत्यदोषः ।

ननु कथमणीषां दोषता, आकाङ्क्षादिज्ञानामस्वे शाब्दज्ञाना(१) विछम्बादिति चोन्न। वाक्यान्तरापेक्षया काब्ये सामग्रीवेलक्षण्यात्। अन्यथा प्रतीतिवैलक्षण्यानुपपत्तेः। तथाचाडन्वयबोधानुकूलाकाङ्का-सस्वेऽपि रसोत्पत्यनुक्लाकाङ्कादिविरहो दोष इति ध्येयम् ।

सम्प्रदायानुरोधेन व्याख्येयं मम वस्तुतः(२)।
ताद्यकाव्यं प्रकुर्वीत यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥
इति श्रीमाणिक्यचनद्रकारिते अलङ्कारशेखरे
दोषरत्नेऽर्थदोषमरीचिः।

⁽१) ज्ञानविलम्बानुपपत्तेः—इति गपु० पाठः ।

⁽२) तत्त्वतः—इति गपु० पाठः।

तृतीयं रत्नम् । इल्लाघ्या गुणा इत्युक्तम् । युक्तं चैततः । यदाह— अल्लकृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितम् । गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालङ्कारयो(१)गयोः ॥

(२)तदुक्तम्--

अलङ्कारसहस्रेः कि गुणो यदि न विद्यते ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्मावः क्षीरविवर्जिताः ॥
उक्तं च श्रीपादेन(३)—'शब्दार्थी काव्यस्य शरीरम् ,
आत्मा रमः, गुणाः शौर्यादिवत् , दोषाः काणत्त्रादिवत् ,
अलङ्काराः कुण्डलादिवत्' इति । तान् विभजते—
गुणाः सामान्यतो द्वेषा शब्देष्वर्थेषु च स्थितः ॥
दोषाणामप्यदोषत्वं पाहुर्वेशेषिकान्गुणान् ॥१॥

तत्र

संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं प्रसादोक्तिसमाधयः॥
अत्रैवान्यसमावेशात्पश्च शब्दगुणाः स्मृताः॥२॥
स्वल्पाक्षरेण भूयोऽर्थकथनम्-संक्षेपः। यथा—
ते हिमाचलपामन्त्रय पुनः मेक्ष्य च श्लिनम्।
सिद्धं चास्मै निनेद्यार्थं तिद्वसृष्टाः स्वमुद्ययुः॥
श्लाह्यविश्रोषणत्त्रम्-उदात्त्वम्। यथा—
श्रुत्वा यं सहमा ऽऽगतं निजपुरात्त्रासेन निर्गच्छतां
शत्रूणामवरोधनैर्जलभरमस्यन्दिलिम्पत्पुदाः।

⁽१) योर्क्सयोः - इति गपु० पाठः।

⁽२) इत आरभ्य 'क्षीरविवर्जिताः' इत्यन्तः पाटः कपुस्तके नास्ति।

⁽३) भगवता—इति ख,गपु० पाठः। 💎 🦈 🤃

शुभ्रे सद्मानि पछाविन्युषवने वाष्यां नवाम्मोरुहि क्रीडाद्रौ नवशाद्वले विवालितग्रीवैर्विमुक्ता दशः ॥ अत्र 'शुभ्रे पल्लविनी'स्यादिविशेषणानां श्लाघ्यता। झटिस्यर्थ-प्रस्यायकस्वम्-प्रसादस्वम् । यथा —

स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणस् । आदानं हि विसर्गाय सतां वारिम्रुचामिव ॥ स्टर्शविशेषकाथः-उन्हिः । यशा—

कौशलाद्थेविशेषलाभः- जिक्तः । यथा-

कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥ अत्र कुशलमकुशलं वेत्युत्तरे कर्तव्ये 'जीवती'त्युक्तिविशेषा-जीवितमात्रशेषता(१) लभ्यते । अन्यधर्माणामन्यत्राऽऽरोपणम्— समाधिः । यथा—

नीलाब्जानां नयनयुगलद्राधिमा दत्तपत्रः
कुम्भावैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षीचकार ।
श्रूविश्रान्तिर्मदनधनुषो विश्रमानन्ववादीद्वन्त्रज्योत्स्ना मितकररुचं (२) दृषयामाम तस्याः ॥
अत्र पत्रदानादि(३)चेतनधर्माणामारोपणिमिति ।
इत्यलङ्कारदोखरे गुणरत्ने दाब्दगुणमरीचिः ।

अयाऽर्थगुणानाह— भाविकत्वं सुशब्दत्वं पर्यायोक्तिः सुधर्मिता ॥ चत्वारोऽर्थगुणाः प्रोक्ताः परे त्वत्रैव सङ्गताः ॥१॥

⁽१) जीवितमात्रं लभ्यते—इति क,खपु॰ पाठः।

⁽२) शशधररुचि सद्यः - इति गपु० पाठः।

⁽३) एतद्ग्रे-पदानां-इति क,खपुस्तकयोरधिकः पाठः।

सङ्गता अन्तर्भूताः । तदाहुः—
अलङ्काराऽऽश्रिताः कीचेददोषान्तर्गताः परे ।
चतुर्ष्वन्तर्गताः केचिदतश्चत्वार एव ते ॥
तत्र भाविकत्वम्-अभिन्नायपूर्वकाभिधानम् । स्वयं दौसमिति

यावत्। यथा--

दृष्टि हे प्रतिवेशिनि ! क्षणिमहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
पायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यापि तद्वरामितः स्रोतस्तमालाकुलं

नीरन्श्रास्ततुमाछिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥ अत्रोपपति प्रति सङ्केताभिप्रायेणैवमभिघानम् । दारुणेऽर्थे ऽदारुणपदता–सुशब्दता । यथा—

देवत्रते वाञ्छति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कणे च यशोऽवशेषे । छक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स ! वात्सल्यवान् द्रौणिर्यं सहायः॥

अत्र मुमूर्वति मृते चेत्यर्थे ईटक्पदता । येन क्रमेण यद्वम्तु तत्क्रमाभिधानम्-पर्यायोक्तिः । यथा —

प्रथममरुणच्छ।यस्तावत्ततः कनकपभस्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलसुतिः।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे

सरसाविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगळाञ्छनः॥ यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यळाभः-सा सुधर्मिता। यथा—

अयमुद्दयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-मुद्दयगिरिवनाळीवाळपन्दारपुष्पम् । विरह्निधुरकोकद्वन्द्वबन्धुविभिन्दन् कुपितकपिकपोळकोडताम्रस्तमांति ॥ अत्र पद्मिनीपकाद्यानां सूर्यनियतत्वात्त्वलाभः ।

इत्यलङ्कारशेखरे गुणरत्नेऽर्थगुणमरीचिः।

इदानीं वैशेषिकान्गुणानाह—

पदवाक्यतदर्थेषु ये दोषाः पूर्वमीरिताः ॥
तेषां कचिददोषत्वं यत्तद्वेशेषिको गुणः ॥ १॥
उक्तानामेव दोषाणां विषयावस्थादिमेदाद्यदरोषत्वं, तदेव

वैशैषिको गुण इत्यर्थः(१)। केचित्तु-

एतेषामेव दोषाणां स्थानेष्वेतेष्वदोषता । परं नत्वस्ति गुणता पार्थक्यमनयोर्थतः ॥

अन्ये तु-कचिददोषतामात्रम्, कचिद्धणतापि । तत्र सहद-यानामेत्र प्रतीतिः साक्षिणी । तदाहुः—

> अलङ्कारे गुणे दोषे रसे वा काव्यसम्पदाम् । प्रतीतिरेव विदुषां प्रमाणमवसीयते ॥

श्रीपाद्स्तु-(रसोत्पत्तिमतिबन्धकतयैत्रैतेषां दोषता । यत्र कनापि निमित्तेन न रसमतिबन्धः, तत्रादोषत्वमुचितमेत्रे'त्याह । तत्र पदेषु यथासम्भवमाह—

अनुप्रासेषु नो कष्टम् यथा-'महाराष्ट्रेषु नोष्ट्रिणः' इत्यादौ । श्लेषादौ नाप्रयुक्तता ॥

यथा-

येन ध्वस्तमनाभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो योगङ्गां च दभेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रियः। यस्यादुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामाऽमराः सोऽन्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः॥ अत्र क्षयशब्दो गृहे।

मिषस्तुतौ (२) न सन्दिग्धम्

⁽१) वैशेषिकगुणत्वमित्यर्थः - इति कपु॰ पाठः।

⁽२) मिथः स्तुतौ-इति क, खपु० पाठः।

यथा-

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितानिःशेषपरिजनं देव !। विळसत्करेणुगहनं सम्प्रति सपमावयोः सदनम् ॥ न व्यर्थे यमकादिष्ठ ॥ २ ॥

मधा-

दघत्युरोजद्वयमुर्वेशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वेशी तलम् । बभौ मुखेनाऽपतिमेन काचन श्रियाऽधिका यां प्रति मेनका च न ॥ अत्र चकारः (१)। नाऽश्चीलं भगवत्यादी

तदाहु:--

भागनीभगवत्यादौ शिवलिङ्गगुहादिषु । अभिनेतकुमार्यादौ त्वश्छीलं नैव दुष्यति ॥ अश्लीलत्रयमत्रोक्तमिति ध्येयम् । दण्डी तु— निष्ठयूतोद्गीर्णवान्त्यादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ तिक्षिदे(२) नाऽप्रतीतकम् ॥

यथा—

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाऽङ्गस्कन्धपश्चकम् । सौगतानामिवात्माऽन्यो नास्ति मन्त्रो महीमृताम् ॥ सहायाः साधनोपाया देशकाळौ बळावळौ । विपत्तेश्च मतीकारः पश्चाङ्गो मन्त्र उच्यते ॥ रूपं संज्ञाथ संस्कारो वेदनानुभवस्तथा । इति बौद्धाः शरीरेषु मन्यन्ते स्कन्धपश्चकम् ।

इति भागेवसर्वसे।

नाऽसाध्वनुकृतौ

⁽१) चमत्कारः--इति क,खपु० पाठः।

⁽२) तब्रिधे—इति गपुस्तके पाठः।

यथा— हुं हु हुं न न ममेति युवत्या जल्पितं जयति मानधनायाः। इत्यादौ।

नापि लक्षणादाववाचकम् ॥ ३ ॥ लक्षणादेरशक्य(१)हत्तित्वादिति हृदयम् । इदानीं वाक्षेषु यथासम्भवमाह—

प्रतीत्यबाघान्न न्यूनम्

यथा— तस्य संदतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।

फलानुषेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥
'यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति, तत्र अस्तिभवतिर्वो प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते' इति न्यायेन यत्र तद्द्वयेन नोपपत्तिस्तत्र तद्दृषणिमत्यर्थः । एवं प्रकरणादिना पदान्तरस्य लाभेद्रष्टव्यम् । अत
जक्तम्-प्रतीत्यवाधादिति ।

पाद्भेदे विसन्धि न ॥ यथा—

यद्यपि नदति सरोषं मृगपितपुरतोऽपि मत्तगोमायुः । तदपि न कुष्यित सिंहो अमदशपुरुषेषु कः कोपः(२) ॥ इह यद्यपि यदुद्धिखितं सन्धिविरहो न दोष इति, तथाप्य-

⁽१) रशक्ये एव वृत्तित्वात्—इति क,खपु० पाठः।

⁽२) इतः परं—

"इन्द्रस्याशुचिशूकरस्य च सुखे दुःखे च नास्त्यन्तरं
स्वेच्छाकरपतया तयोः खलु सुधा विष्ठा च काम्याशनम्।

रम्भा चाशुचिशूकरी च परमप्रेमास्पदं मृत्युतः
संत्रासो असमः स्वकर्मगतिभिश्चान्योन्यभावः समः॥

इति शान्तोदाहरणम्" क पुस्तके पाठोऽयमधिको दृश्यते।

स च विसन्धेः पादभेदत्वाभावादसङ्गत इत्युपेक्ष्यः।

नुशासनविरुद्धत्वात् 'विसद्दशपुरुषेषु' इति पठनीयम् । जन व्याकीर्णे तु सापेक्षे(१)

यथा-

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्त्रमारयाम् । वनाय पीतपतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्प्रमोच ॥ इत्यादौ ।

नाऽन्यवाक्ये समाप्तता ॥ ४॥

समाप्तपुनरात्तकं वाक्यभेदे न दोषः । यथा— तं श्ररैः प्रतिजग्राह कालिङ्गा गजसाधनः । पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ यथा वा(२)—

> न किलाऽनुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः। व्याद्यता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता॥

समस्ते यतिभङ्गो न

यथा-

करुयाणानां त्वपिस महसां भाजनं विश्वमूर्ते ! धुर्यो छक्ष्मीमछमपि मृत्रां धेहि देव ! प्रसीद । यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे भद्रं भद्रं वितर भगवन ! भूयसे मङ्गलाय ॥ बालादौ(३) नाऽर्थवर्जितम् ॥ आदिपदेन वीरवातुलादि(४)परिग्रहः । यथा 'क्वाकार्व'मित्यादौ ।

⁽१) साकाङ्के--इति गपु॰ पाठः।

⁽२) द्वितीयमिद्मुदाहरणं गपुस्तके नास्ति।

⁽३) मतादौ—इति खपु० पाठः।

⁽ ४) विरहिषाळा—इति खपुस्तके ।

विरुद्धं न तथा वाक्ये(१)

'विरुद्धां धियमुत्पाद्यात्वि'त्यभिषायेण प्रयोगे तस्र दोष इत्यर्थः । वाक्यार्थे यथासम्भवमाह—

विरसं नाऽप्रधानके ॥ ५ ॥

यथा-

क्षिप्तो इस्तावलग्नः पसभपभिहतोऽप्याददानोऽश्चकाऽन्तं गृह्णन् केशेष्वपास्तश्वरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण । आलिङ्गन् योऽवधृतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्चनेत्रोत्पलाभिः कामीवाद्रीपराधः सदहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

इथर्थे न नर्भणि ग्राम्यम्

'द्वचर्यैः पदैः पिश्चनयेच रहस्यवस्त्वि'ति भरतोक्तेः।

सर्वत्र हेतुमाह-

रसहानेरयोगतः ॥

अथ सर्वसाधारणमदोषत्वमाह—

तत्र तत्राभिधातव्ये तथाऽनुकरणादिषु ॥ ६॥ उन्मत्ताद्यभिधानेषु कोऽपि दोषो न विद्यते॥

श्रीपादस्तु--

तदर्थातिशये शैष्ये दैन्ये कोपेऽवधारणे । विषादे त्रिस्मये हर्षे पुनक्कं न दुष्यति ॥

इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे गुणरत्ने वैशोषिकगुणमरीचिः। चतुर्धे रत्नम् ।

अलङ्कारस्तु शोभायै इत्युक्तम् । तच साधु । यतः—
गुणवत्यपि निर्दोषेऽलङ्कारैः काव्यराजनि ।
जायतेऽन्यैव सुषमा रत्नालङ्करणैरिव ॥

आहुश्र-'निर्दोषं गुणवत्काव्य'मित्यादि । तत्र चमत्कारः विशेषकारित्वभिति (१) सामान्यलक्षणम् । शब्दार्थनिष्ठत्वेन विशेषितं विशेषणद्वयम्।(२) 'परम्परया रसोपकारित्वं त' दित्यन्ये । तत्र प्रथमं शब्दालङ्कारान् विभजते—

चित्रवक्रोक्त्यनुपासगूढइलेषप्रहेलिकाः ॥ प्रदनोत्तरं च यमकमष्टाऽलङ्कृतयो ध्वनौ ॥ १॥

तत्र कौतुकविशेषकारि चित्रम्। तच्च खड्गचक्रपद्मादिभे-दादनन्तम्। यथा—

सर्वतोभद्रधेन्वादि गोमूत्रीम्रुरजादि च ।
गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यं कवीश्वराः(३)॥
तच्च माघादौ सुव्यक्तत्वानेहोदाहियते । अन्याधिप्रायेणोक्तं
वाक्यमन्येनाऽन्यार्थकतया यद्योज्यते—सा वक्रोक्तिः। एतदेव वा-कोवाक्यमुच्यते । यथा —

कोऽयं द्वारिः हरिः प्रयाह्यपवनं शाखामृगस्यात्र (४) किं कृष्णांऽहं दियते ! विभिम सुतरां कृष्णादहं वानरात्। सुग्धेऽहं मधुसदनो त्रज छतां तामेव पुष्पान्विता— मित्थं निर्वचनीकृतो दियतया हीणो(५) हरिः पातु वः॥

⁽१) कारित्वमलङ्कार—इति खपु० पाठः।

⁽२) विशेषलक्षणद्वयम् — इति क,गपु० पाठः।

⁽३) मुनीइवराः-इति क,खपु० पाठः।

⁽४) शाखासृगेणात्र-इति कपुस्तके ।

⁽ ५) मुग्धा-इति कपुर पाठः।

वर्णसाम्यमनुपासः । स च द्विविधः, लाटानुपासक्छेका-तुपासश्च । तत्राऽसकृदावृत्तवर्णत्वम्-छाटानुपासः । यथा-अनङ्गमङ्गळगृहापाङ्गमङ्गितरङ्गितैः। अ। लिङ्गितः स तन्वङ्गचा कृतार्थयत् पानसम् ॥ अनेकस्य व्यञ्जनस्य सक्तृत्साम्यम्-छेकानुशासः । यथा — नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधृर्विधात्प्रितिमेन तेन । चकार सामचचकोरनेत्रा छज्जावती छाजविमोक्षमग्नौ ॥ 'पदमेकं हृदा कृत्वा तदनुपासकाम्यया आदिक्षान्तिलिपौ कादिक्षान्त्र बदं विचिन्तेयेतु ।। इति रहस्यम् । गूढम्-क्रियागुप्तादिः । यथा-पुंस्कोकिलकुलस्यैते नितान्तमधुरारवैः। सहकारद्वमा रम्या वसन्ते कामपि श्रियम् (१) ॥ इदं च नाना । यदाहु:--क्रियाकारकसम्बन्धगुप्तान्यामन्त्रितस्य च। गुप्तं तथा समासस्य छिङ्गस्य वचनस्य च ॥ एकोचारणापन्हुतभेदत्वम्-श्लेषः। यथा-'येन व्वस्तमनोभ-वेने 'त्यादौ । अयं चाष्ट्रधा । यदाह--विभक्तिपदवर्णानां छिङ्गस्य वचनस्य च। भाषापक्रत्योभेदेन श्लेषाः स्युः प्रत्ययस्य च ॥ पहेळिका-सकुत्पदनः । सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरादिः ।

यथा— विदग्धः सरलो रागी नितम्बोपिर संस्थितः । तन्बङ्घाऽऽलिङ्गितः कण्ठे कलं कूजित को विटः॥

⁽१) अत्र 'अधुः' इति किया । रम्या एते सहकारद्यमाः पुंस्को-किलकुलस्य आरवैर्वसन्ते नितान्तं कामपि अियं अधुः— इत्यन्वयः ।

अत्र 'तिट' इत्यत्र विकारस्थाने घकारदाने द्वितीयोऽथीं भवति । सा च षोढा । तदाह— महेलिका सकुत्प्रश्नः सा च षोढा च्युताक्षरा । दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थेत्रवर्षि(१) ॥ प्रक्रोत्तरमपि द्विविधम् , बहिरन्तश्च । तत्र बहिः प्रक्रोत्तरं यथा—

प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते जनाः सर्वत्र कीह्याः ।
'धाने'त्ययं(२) भवेच्छब्दो नौवाची वद कीह्याः ॥
सावधानाः(३) । अन्तः प्रक्रोत्तरं यथा—
काहमस्मि गुद्दा वक्ति प्रक्रेडमुष्मिन् किमुत्तरम्(४) ।
कथमुक्तं न जानासि कद्र्थयसि यत्सखे ! ॥
अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियत्व्यक्षनसमुद्दायाभ्यासो-यमकम् । यथा—

नवपछाशपछाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कलम् ।

मृदुछतान्तछतान्तपछोकयत् स सुराभि सुराभि सुमनोभरैः॥

तचेदं सङ्क्षेपेण सप्ताशीतिपकारिमति चान्यत्र विस्तरः।

एतचित्रमिति (५) गोवर्धनः।

इत्यलङ्कारशेखरे अलङ्काररत्ने शब्दालङ्कारमरीचिः।

⁽१) विदुमर्त्यथवन्यपि-इति कपु॰ पाठः।

⁽२) नाधेत्ययं — इति क,गपुस्तकयोः पाठः।

⁽३) सौ--- औकारसहितः अधा-धाकाररहितश्च नाः। 'नौः' इत्यर्थः।

⁽४)का-प्रतिध्वनिकारिणीति, गुहा-संवरणकारिणीतिवोत्तरम्। काय्रतेः 'अन्येभ्योऽपी'ति डः, स्त्रीत्वाद्वाप्। गृहतेस्तु इगुपघळक्षणः कः, अदन्तत्वाद्वाप्।

⁽५) पतिश्वत्र पवान्तर्भृतिमिति-इति खपुस्तके।

अथाऽर्थालङ्कारात विभजते—

उपमारूपकोत्प्रेचासमासोक्तिरपहुतिः॥

समाहितं स्वभावश्च विरोधः सारदीपकौ ॥१॥

सहोक्तिरन्धदेशत्वं विशेषोक्तिविभावने ॥

एवं स्युर्थालङ्काराश्चतुर्दश न चापरे ॥ २ ॥

तत्र भेदे सित साधर्म्यम्—उपमा। अधिकगुणवत्त्रधा सम्भाव्य
मानमुपमानम् । निकृष्टगुणवत्त्रया सम्भाव्यमानमुपमेयम् । तां
विभजते—

वाक्याथां ऽतिद्यायद्रलेषानिन्दाभृतविषयेघाः ॥ संदायो नियमः स्वं च विक्रियेत्युपमा द्दा ॥३॥ तत्र वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो यदुपमीयते—सा वाक्यार्थी-पमा । सा च द्वरी, पत्येकं साद्ययानपेक्षा तत्सापेक्षा च । आद्या यथा--

कामिनीनयनकज्जलपङ्कादुत्थितो मदनमत्तवराहः । • कामिमानसवनान्तरचारी कन्दमुत्खनित मानलतायाः ॥ अन्त्या यथा—

त्वदाननमधीराक्षमाविद्शनदीधिति ।

भ्रमद्भृङ्गिमवाळक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥

यत्रातिशयधर्मोपन्यासः-साऽतिश्रयोपमा । यथा-
कल्पद्रमो न जानाति न ददाति बृहस्पतिः ।

अयं च जगतीजानिजीनाति च ददाति च ॥

पद्भ्छेपनिबन्धनसाम्यम्-क्छेपोपमा । यथा-
तमाळपत्राभरणा राजते विळसद्वयाः ।

बाळेबोद्यानमाळेयं साळकाननशोभिनी ॥

यत्रोपमानस्य निन्द्या प्रतिक्षेपः सा निन्दोपमा । यथा--

नागेन्द्रहस्तात्वचि कर्कश्चत्वादेकान्तश्चैत्यात् कदछीविशेषाः । छब्ध्वापि छोके परिणाहि क्षपं जातास्तदृवींरूपमानवाद्धाः ॥ यत्राऽसंस्रष्टत्वज्ञानेन संसर्गमारोष्य साम्यपसञ्जनम् सा भूतोपमा । यथा--

े उभौ यदि व्योम्नि पृथवभवाहावाकाश्चगङ्गापयसः पतेताम् । तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ यत्रोपमानस्यैवोपमेयता-सा विपर्ययोपमा । यथा--अथ सुललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्गं

नय स्रुकालतयाषिद्भूलताचारुग्रङ्ग रतिवळयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।

सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कराह्मः वातमसमुपतस्ये माञ्जिलः पुष्पधन्वा ॥

इत्यादौ । यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटिता-सा संशयो-पमा । यथा-

किमिन्दुः कि पश्चं किम्र मुकुर विम्वं किम्र मुखं किमव्जे कि मीनो किम्र मदनवाणो किम्र हशौ। खगौ वा गुच्छो वा कनकक छशौ वा किम्र कुचौ तिहद्वा तारा वा कनक छतिका वा किमबळा॥ यत्रेतरव्याहत्या साम्यळाभः—सा नियमोपमा। यथा——

कस्ते पुरन्दरादन्यः प्रतिमल्लो भविष्यति । ऋते सहस्रकिरणात् त्वत्प्रतापसमो हि कः ॥

यत्रोपमानान्तरविरहतार्तपर्येण स्वसाम्यम्-सा स्वोपमा । यथा-आघूर्णितं पक्ष्मलमभियुग्मं मान्तद्यतिक्वेत्यिजतामृतांशु । अस्या इवास्याश्वलदिन्द्रनीळगोलाऽमलक्यामळतारतारम् ॥ अभेदानुमानवदिह भेदो द्रष्ट्रध्यः । यत्रोपमेयम्रपमानविकाः

रतयोच्यते-सा विक्रियोपमा । यथा--हरिणादथ तन्नयनादथ पद्मात्पद्मपत्राच । आहृत्य कान्तिसारं विधिरस्रजत् सुभुवो हाष्ट्रिम् ॥ श्रीपादस्तु—'समभिन्याहारोपमाप्यास्ति' इत्याह । सा

प्रकृतिव मनोहारि वदनं हरिणीह्यः। चन्द्रे ह्वादकता कस्मात् पद्मः केन परिष्कृतः॥

अत्र सर्वत्र--

न्यूनाधिकत्वशङ्का चेद्विभागेषु तदिष्यताम् । किंचिद्विशेषमादाय भेदोऽभेदश्च कश्चन ॥ काचित्समस्तान्त्रयिनी क्रियामात्रान्वया परा । विशेषणान्वया काचिदुपमा कापि तत्परा ॥

अत्र च--

न्यूनता साम्यमाधिक्यं यद्यदेवाभिधीयते। अहो ! काव्यस्य माहात्म्यं समतैव प्रतीयते॥

तदाह राजदोखरः—

समानमधिकं न्यूनं सजातीयं विरोधि च । सक्करयं सोदरं करपिन्याद्याः साम्यवाचकाः ॥ अलङ्कारिकारारत्नं सर्वस्वं कान्यसम्पदाम् । उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥ इत्यलङ्कारकोखरे अथीलङ्कारे उपमामरीचिः ।

अतिसाम्यादपह्नुत(१)भेदयोरुपमानोपमेययोरभेदपसयो रूपकम् । यदाह—

तद्र्पकमभेदो यदुपमानोपमेययोः। इति । दण्डी च--

उपमैव तिरोभूतभेदा ६पकग्रुच्यते(२)।

इति । तद्विभजते—

⁽१) दपह्नुतभेदप्रत्ययो रूपकमे - इति गपु० पाठः।

⁽२) मिष्यते—इति कपु० पाठः।

विरुद्धं च समस्तं च व्यस्तं रूपकरूपकम्। श्चिष्टं च रूपकं तस्मात् सङ्केपान्पश्चया स्मृतम् ॥ १॥ तत्र-यत्रोपमानविरुद्धोऽर्थः-तद्विरुद्धम् । यथा---दिवा न परिभूयते नच मनागपि क्षीयते नना चरमवारिधेः पर्यास छिप्तिमाविन्दति । नच त्रिदशसुभुवां वदनकान्तिभिर्जीयते यशस्तुहिनदीधितिर्जयति कोऽपि भूभीपतेः ॥

समस्तं यथा--

तस्या बाहुलता पाणिपदां चरणपल्लवम् । मुलेन्दुरक्षिभ्रमरी सर्वस्वं पुष्पधन्वनः ॥

व्यस्तं यथा--मुजौ मृणाले बदनं सुघांशुः कुन्दानि दन्ताश्चरणौ सरोजे । स्मितं प्रस्नानि करौ प्रवाले पयोधरौ सूमिधरौ सृगाह्याः ॥ द्भपकद्भवं यथा-

> मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव। नरीनर्ति छसत्स्वर्णकेतकीद्छलोचने ॥

विलप्टरूपकं यथा-

राजहंसोपभोगाई भ्रमरवार्थ्यसौरभम् । पुष्णाति सुषमां कांचिन्सुखपङ्केरहं तव ॥

इदं च समस्ताऽसमस्तादिभेदादनन्तम् । छक्षणाप्यत्रैवान्त-भवति । उपमानोपमेययोरभेदमतिपत्तेरत्रापि सन्वात् । तदुक्तम्-'रूपकं छक्षणादिक'मिति। सा च द्विधा, समस्तासमस्तभेदात्। तत्राद्या यथा-

उदयति कनकाचलयोहपरि चलत्पङ्कजश्चन्द्रः। तदुपरि घनान्धकारः कस्य कृते घातुरीहशी सृष्टिः। अन्त्या यथा-

तामरसे सालसता जलमुचि कश्चिद्विपर्यासः। निस्पन्दता छतायां कथयति कस्यापि पुण्यानि !। इत्यलङ्कारशेखरे अर्थालङ्कारे रूपकमरीचिः।

अन्यानिमित्तके वस्तुन्यन्यानिमित्तकत्वाऽऽरोपणम्-उत्पेक्षा । यथा-गमनमळसयातैः कुम्भळक्ष्मी कुचाभ्या-मविकलकरशोभामुहकाण्डद्वयेन। यदियमहरदेषां हेतुनाऽनेन नूनं निजनपुषि करीन्द्राः पांसुपूरं क्षिपन्ति ॥

इयं च

सर्वालङ्कारसर्वस्वं कविकीर्तिविवर्धिनी । उत्पेक्षा हरति स्वान्तमचिरोढा स्मितादिव ॥ शङ्के मन्ये ध्रुवं प्रायो नूनं जानामि तर्कये। इवेसादिभिरुत्प्रेक्षा व्यज्यते काव्यवर्त्मीन ॥ अन्यद्भिषेत्याऽन्याभिधानम्-समासोक्तिः। सैव चाऽन्याप-देश उच्यते । यथा-

त्वं पीयुष ! दिवोऽपि भूषणमसि द्राक्षे ! परीक्षेत को माधुर्यं तव विश्वतोऽपि विदिता माध्वीक! साध्वी कथा। एतत् किन्तु तथाप्यरुन्तुदमिव बूपो न चेत्कुप्यसे यः कान्ताधरपञ्चवे मधुरिमा नान्यत्र क्वत्रापि सः ॥

किंचिदपह्नुत्य यदन्यार्थमदर्शनम्-साऽपह्नुतिः। यथा--सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् । नागरिकः किसु मिछितो नहि नहि सि !हैमनः पवनः॥ कलमधुरं किल क्जन यमुनाकूलेषु नीलघनदेहः । दृष्टः सिख ! गोपालो निह निह सिख ! कोकिलो दृष्टः(१)।

⁽१) पद्यमिदं क,गपुस्तकयोनींपलभ्यते ।

आरब्धानुकूलाऽऽकस्मिकसहकारिलाभः-समाहितम्। यथा--मानापनोदनविधौ मदिरेक्षणाया यावन्नमामि चरणावथ तावदेव। नीपस्खलन्नवसमीरपुरःसराणि मादुर्वभूनुराचिराद् घनगर्जितानि ॥

यस्य वस्तुनो यत्स्वभावता तदाख्यानम्-स्वभावः । तदेव जातिरूच्यते । यथा---

चलति कथंचित्पृष्टा यच्छति वाचं कथंचिदालीनाम् । आसितुमेव हि मनुते गुरुगर्भभरालसा स्नुतनुः ॥ विरोधो द्विविधः । तत्राद्यः—पारमार्थिकाऽविरोधेऽपि औचि-त्येन विरोधिता (१) प्रतीयते यत्र, सः । यथा 'मनीविताः सन्ति गृ-हेषु देवताः' इसादौ । द्वितीयस्तु—यथाश्रुते विरोधसन्धानेऽपि य-त्राभिनेता(२)र्थमादायाऽविरोधः । अयमेव विरोधाभास उच्यते । यथा—

भक्तानां कामदस्तुष्टो रुपा कामं दहन्निप । अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्तमीशं स्तुवीमिह ॥ उत्तरोत्तरं यत्र सारोत्कर्षः-स सारः। यथा—

विषयेषु तावदवलास्तास्विष गोप्यः स्वभावमृदुवाचः।
मध्ये तासामिष सा तस्या अपि साचि वीक्षितं किमिष॥
समस्तवाक्योपकारकत्वम्-दीपकत्वम्। तच्चाऽभिन्नं भिन्नं च।
अभिन्नं यथा 'पाणौ पद्मधियेत्यादौ' तत्तत्कारकिन्यादिभेदादनन्तम्। भिन्नं यथा—

नृत्यन्ति निचुल्लोत्सङ्गे गायन्ति च कलाविनः । बभ्रन्ति च पयोदेषु दशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ अत्र विस्तरभिया सर्वे नोदाहियते । एतच मालादीपकाः

⁽१) विरुद्धतया—इति ख,गपु० पाठः।

⁽२) भिषेतमासाद्याविरोधः—इति कपु० पाठः।

दिभेदादनन्तम् । अत्र पूर्वापरवाक्यार्थयारुपकार्योपकारक(१)श्रृङ्खला-मालादीपकम् । तत्रोत्तरस्य पूर्वोपकारकत्वं यथाचारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।
तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्गः ॥

पूर्वस्योत्तरोपकारत्वं यथा—
सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते(२)
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः, शरैरिशिशस्तेनापि भूमण्डळं,
तेन त्वं, भवता च कीर्तिरतुळा, कीर्को च ळोकत्रयम् ॥
समानकाळोक्तिः-सहोक्तिः । सा द्वयी । उदासीनयोस्त्व-

राप्रतियत्तये, कार्यकारणयोरिष । आद्या यथा-सह दीर्घा मम क्वासैरिमाः सम्प्रति रात्रयः ।
समं मम क्वारीरेण श्वीयन्ते दिवसा अमी ॥
अन्त्या यथा--

वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी।
पतिनत च समं तेषामश्रुभिर्मछयानिछाः॥
प्रयोज्यप्रयोजकयोर्वेयधिकरण्यम्-अन्यदेशत्वम्। यथा-सा बाछा वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नातिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम्।
साऽऽक्रान्ता जघनस्थछेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितरपटवो जाताः स्म इत्यद्श्रुतम्॥
कारणे सत्यपि कार्याभावो-विशेषोक्तिः। यथा--

आवाति वारिधरशीकरवारिवर्षी स्वैरं कदम्बवनदुर्छितः सभीरः।

⁽१) पकारकम्—इति क,गपु० पाठः।

⁽२) समासादिते—इति क,खपुस्तकयोः पाठः।

अङ्गेऽर्पितानि निल्नीनवप्रल्यानि तापस्तथापि सुद्दशः शिथिलो न जातः ॥ कारणं विनापि कार्योदयो-विभावना । यथा--नाङ्गेषु रत्नाभरणानि सन्ति निश्वासद्दार्याण्यपि नांशुकानि । तथापि सा सम्प्रति सारसाक्षी दिने दिने कामपि कान्तिमेति॥

के चित्तु-'अन्यदेशत्वमेव विशेषोक्तिविभावने, अधिक-रणद्वयमादाय'। अन्ये तु-'अनयोरवेकेनाऽपरस्यान्यथासिद्धिः, व्यतिरेकमादाय' इति। गोवर्धनस्त्वाभ्यामेवान्यथासिद्ध्याऽन्य-देशत्वमेव निराचकार। व्यतिरेकाळङ्कारस्त्वतिरिच्यत इत्येके। स च यथा—

कादाचित्कीं द्युति धत्ते कछङ्की क्षीयतेऽन्वहम् । दोषाकरः कथङ्कारं त्वदाननसमः प्रिये ! ॥ एकेनापरस्या(१)ऽन्यथासिद्धिराक्षेपः । सोऽपि पृथगित्यपरे । यथा——

इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रस्तु—
रैरावतेन किमसी यदि तिह्विपेन्द्रः ।
दम्भोलिनाऽप्यलमयं यदि तत्प्रवापः
स्वर्गोऽप्ययं नतु मुघा यदि तत्पुरी सा ॥
सुखवोधाय वालानामितकोमलवर्त्मना ।
मया संक्षेपणादित्थमलङ्काराः पदर्शिताः ॥
यथैतेषां मिथो भेदः परेषां नातिरेकिता
तथाऽलङ्कारसर्वस्वे समपश्चमदर्शयम् ॥
इति श्रीमाणिक्यचनद्रकारिते अलङ्कारशेखरे
अलङ्काररत्ने अर्थालङ्कारमरीचिः ।

⁽१) प्रस्तुतस्यासिद्धि—इति क,खपु० पाठः।

पश्चमं रत्नम् ।

जपमा काव्यसम्पदां सर्वस्वम्, सा च साधम्येमिति। इदानीं तस्य प्रतियोग्यनुयोगिनावाह—— चन्द्रकलाऽम्बुजदाम शिरीषं विद्युत्तारा कनकलता च। दमनककाञ्चनयष्टी दीपः सर्वेरेभियोषिद्रण्यो॥१॥ यथा—

शिखेव दीपस्य, छतेव हैमी, कछेव चान्द्री, स्निगवाम्बुजानाम्।
शिरीषपुष्पं स्मरहेमयष्टी सा मे कदा छो चनगोचरः स्यात्(१)॥
दमनकतरुशाखाछम्बि छोछङ्ग(२)युग्मं
तुहिनिकरणिबम्बे खझरीटप्रचारः।
विकचकमछकोशे दाहिमीबीजपिङ्गि—
स्नित्यमिदमपूर्वे दृष्टमेकत्र चित्रम्॥
'तिहिद्रा तारा वेत्यादि' 'डाद्धिन्नया रत्नश्रष्ठाकया वे'त्यादिदर्भनाचथात्वं वर्ण्यत इत्याहुः।
अत्यन्तानन्दसन्दोहदायिनी परिवर्ण्यते॥
योषिदित्यनुवर्तते। यथा—
सा कौमुदी नयनयोरमृतैकवर्ति—

सा कांग्रदी नयनयोरमृतैकवातेंरानन्दपङ्कजवनी(३)विल्लसल्लताभा ।
भाणाः स्मरस्य जनषुण्यतरोः फल्लानि
साफल्यमक्षिजनुषां क गता न जाने ॥
शक्तिर्मृतिंमती स्मरस्य जगतां नारीमयं मण्डनं
कान्तानामुपमानकल्पनकलाकान्तेः समुत्तेजनम् ।

⁽१) पद्यमिदं गपुस्तके नास्ति।

⁽३) रोलम्ब-इति खपुस्तके।

⁽३) वतीविलसत्तडागः—इति खपु॰ पाठः।

लक्ष्मीः संस्रतिसागरस्य सरसी लावण्यपुण्याम्भसां सा राजत्रजचश्चुषां भणमभूदानन्दकन्द(१)स्थली ॥ रोचनास्वर्णाविद्युद्धिहिरिद्राभिर्वराटकैः॥ २ ॥ चम्पकैहैंमकेतक्या वर्ण्यते तत्त्वनोद्युतिः ॥ यथा —

प्रत्यप्रविश्वाचित्र काञ्चनकेतकच्छायम् ।
गारोचनाऽतिगौरं वपुरध साक्षात्कृतं तस्याः ॥
चम्पकदामहारिद्राकाञ्चनसौदामिनीनां च ।
हेपयित कान्तिमेषा निजवपुषा पद्मपत्राक्षी ॥
इदमुपल्लक्षणम् । 'तामग्रतस्तामरसान्तराभा'मित्यादेश्व,
वेत्रत्वचा तुल्यक्चां वधूनां कर्णान्ततो गण्डतल्लागतानि ।
भृङ्गाः सखेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेद्यिष्यन्तत्रचम्पकानि ॥
इत्यादेश्व, 'मोचात्वचः पश्चषपाटनाना'मित्यादेश्व, 'काइमीरगौरवपुषामभिसारिकाणामाबद्धरेख'(२)मिसादेस्तत्तत्साम्यमपि
बोध्यम् ।

तमःशैवालपाथोदवहिभ्रमरचामरैः॥३॥ यमुनावीचिनीलाइमनीलाब्जाभ्रेः समः कचः॥ यथा—

न जीमृतच्छेदः स हि गगनचारी नच तमो नचाऽस्येन्दोर्मैत्री नच मधुकरास्ते हि मुखराः।

⁽१) पण्यस्थली—इति कपुस्तके, पुण्यस्थली—इति च पाटः खपुस्तके।

⁽२) काइमीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-माबद्धरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः। पतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां प्रयाति॥ खपुस्तके सम्पूर्णमिदं पद्यम्।

न पिच्छं तस्केकिन्युचितमसितोऽयं नच मणि
मृदुत्वादां ! ज्ञातं घनचिक्करपाशो मृगदृशः ॥

जानामि जानिक ! किलन्दसुताज्ञ ऽस्मिन्
स्नातासि इन्त ! यदिमास्तव कुन्तलानाम् ।
वीचीषु नील्ठकमलस्राजि शैवलेषु

हश्यन्त एव रुचयः कणशः प्रकीणीः ॥
तारा रदानां, वदनस्य चन्द्रं, रुचा कचानां च नभो जयन्तीम् ।
आकण्डमक्ष्णोद्वितयं मधूनि महीश्रुजः कस्य न भोजयन्तीम्(१)॥
कूर्णसेन स्थगितहृदया सम्पुटं हाटकीयं

मस्तन्यस्ताश्चलनिवसना चामरं वारिदाभम् ।
यत्राऽऽसीना रतिरिच वणिक्मेयसी वीथिकायां

विक्रीणीते मुकुलितमुखी संज्ञया मौक्तिकानि ॥
अज्जुल्या यदि निर्दिशेदरुणिमा लाक्षागुटीविश्चमं
वाचा यद्यथ शुद्धपारदवटीबुद्धि रदस्य द्युतिः ।

हम्भक्त्या यदि नीलिमा वितनुते काचस्नजः मत्ययं विक्रेतुं बत! मौक्तिकानि भवति व्यग्रा विणक्षेयसी (२)॥ इद्मप्युवलक्षणम् ।

पुनः पुनः काचन कुर्वती कचच्छटाधिया धूपजधूममङ्क्रहम् । सखीस्मितेस्तार्केततन्त्रिजभ्रमा वबन्ध तन्मूर्धनि(३) चामरं चिरात्॥ इति धूमसाम्यमपि बोध्यम् । 'पात्रः पक्षश्च हस्तश्च कछापार्थाः कचात्परे'

इति रहस्यस् ।

⁽१) स्वयंवरे इत्थंभूतां विमानस्थां दमयन्तीं राजाना दहशुः— इति वाक्यार्थः।

⁽२) श्लोको ऽयं ख,गपुस्तकयोगीस्ति।

⁽३) तन्मूर्धज—इति कपु० पाउः।

ललाटमधेचन्द्रेण हेमपहिकया तथा॥ ४॥ यथा—

केशान्यकारादथ दृश्यभालस्थलार्थचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् । एनां यदासाद्य जगज्जयाय मनोभुता सिद्धिरसावि साधु ॥

अधस्तादन्यकाराणामुपरिष्टात्कुरङ्गयोः ।
सिन्द्राबिन्दुसुभगा दृष्टा कनकपृष्टिका ॥
वल्लीस्मरधनुवीचिभुङ्गालीपल्लवेभुवी ॥
यथा-'अथ सुल्लितयोषिद्भूलताचारुशृङ्ग'मित्यादि ।
द्रश्मास्त्रङ्गं चिकतहरिणीभेक्षणे दृष्टिपातान्
वक्रच्लायां शिवानि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
उत्प्रयामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भूविलासान्
दृन्तैकस्मिन्कचिद्पि न ते चण्डि ! साद्द्रयमस्ति ॥
भूपल्लवं मधुपराजिरुचां निधिस्ते
गण्डस्थली कनकद्पणद्पदन्त्री ।
दे कम्बुकण्टि ! शुक्तिक्रस्दंसवाणि !
प्राणा ममासि मदनस्य च जैत्रमस्नम् ॥

सुव्यक्तमञ्चवहितस्त्रोकद्वये । 'पाणौ पद्मधिया मधूककुसु-भभ्रान्त्या पुनर्गण्डयो'रित्यादिदर्शनात्तथात्वमपि वर्णते(१)। सुखस्येन्द्रव्जदर्पणाः॥ यथा 'किमिन्दुः किं पद्मं किसु सुक्रुरविम्बं किसु सुख्'मित्यादौ। तिस्त्रसूनं नासायाः

चन्द्राऽऽदशौं कपोलस्य

⁽१) इदमुपलक्षणम्, 'पाणो'''गण्डयो'रित्यादेस्तथात्वमपि— इति खपु० पाठः।

यथा-

बन्धृकद्यतिवान्धवोऽयमधरः स्तिधो मधूकच्छविर्गण्डश्रण्डि ! चकास्ति नीलनिलनिश्रीमोचनं लोचनम् ।
नासाऽन्वेति तिलमसूनपदवीं कुन्दाभदिना ! प्रिये !
प्रायस्त्वनसुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥
कामतूणीकृत्य नासा वर्ण्यते इति श्रीहर्षः (१) । 'नासावंशो सृगीदशाम्' इत्यप्यस्ति । 'नासानाली तिलोपमा' इत्यिष
पठिनत ।

कण्ठः कम्बोः समः स्मृतः ॥ यथा 'हे कम्बुकण्ठि'इत्यादौ, 'कम्बुग्रीवे ! तद्वदेवाष्ट्रमान्त्ये' इत्यादौ च ।

मृगतन्नेत्रपाथोजतत्पत्रझषखञ्जनैः ॥ ६ ॥ नेत्रं चकोरतन्नेत्रकेतकालिस्मराशुगैः ॥ यथा—

चकोरनेत्रैणहगुत्पछानां निमेषयन्त्रेण किमेष क्रष्टः । सारः सुघोद्गारमयः प्रयत्नैर्विधातुमेतन्त्रयने विधातुः ।। 'इरिणादय तन्त्रयनादय पद्मात्पद्मपत्राच्चे'त्यादि । 'किमब्जे ।किं मीना'वित्यादि !

नयने खञ्जनकमले बाहू विलसन्मृणाल्जविसखण्डे । वपुरापि शिरीषपुष्पं मुखामिन्दुस्वं शरल्लक्ष्मीः ॥ चकार सा मत्तचकोरनेत्रा विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षान् । पूर्णान् दलैः काचन केतकीनामहो ! वधूनां पृथगेव दृष्टिः ॥

⁽१) नासाऽदसीया तिलपुष्पत्णं जगत्त्रयव्यस्तरारत्रयस्य । दवासानिलामोदमरानुमेयां दधद्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥ पतत्पद्याभिप्रायेणोक्तमिद्म ।

केचित्त-

कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्मुह्नैविनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः । ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनैश्चिरं द्वतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ इति माघदर्शनात् कोशातकीत्वेन मुखं वाणत्वेन नेत्रं वर्णन्नीयमिति वदन्ति । अन्ये तु—

तया प्रद्वाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या । प्रसन्नचेतस्सिलिलः शिवोऽभूत्संस्डयमानः शरदेव लोकः ॥ इति दर्शनान्नेत्रं कुमुदोपमेयमित्याहुः । प्रचालविम्बबन्धूकपल्लवेरचरोष्ठकौ ॥ ७॥ वण्या माधुर्यमाश्रित्य यावन्मधुरवस्तुभिः ॥

यथा-

युष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्वमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विश्वदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥
तन्वी स्यामा शिखारिदशना पक्रविम्बाधरोष्ठी
पध्ये क्षामा चिक्तिहरिणीपेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्यवितिवषये सृष्टिराचेव धातुः ॥
'बन्धूकद्यतिबान्धवोऽयमधर' इत्यादि । जपाऽप्यत्र गणनीयेति (१) गोवर्धनः। माधुर्यमाश्रित्येत्यादि यथा 'त्वं पीयूष!
दिवोऽपि भूषणमसी'सादौ ।
सुक्तामाणिक्यनारङ्गदान्डिमीकुन्दकोरकैः ॥ ८ ॥

मुक्तामाणिक्यनारङ्गदाडिमीकुन्दकोरकैः ॥ ८॥ ताराभिश्च रदाः

यथा 'कूर्यासेन स्थगिते' खादौ, 'तन्त्री क्यामा शिखरी'त्यादौ ।

⁽१) वर्णनीयेति—इति कपु० पाटः।

तद्दन्ता नागरङ्गानि छोछङ्गानि पयोधरौ।
अोष्ठाधरौ च विम्नानि सा मे फलमयी प्रिया॥
'दमनके'त्यादि, 'बन्धूकद्युती'त्यादि। तत्कोरकैर्यथा—
अधरः किसलयमङ्घी पद्मौ क्रन्दस्य कोरका दन्ताः।
कः कौ के कं की कान महसति इसती इसन्ति इरिणाक्ष्याः॥

वारारदाना'मित्यादि।

वाणी हंसालिशुकिकद्ररैः ॥ वेणुकोकिलवीणाभिमीधुर्य मधुरैः सह॥९॥

यथा 'हे कम्बुकण्डि ! शुक्रिक्त सर्हंसवाणी'त्यादि ।
तस्य गोप्तुर्द्धिरेफाणां कर्णोत्पल्लिनपातिनाम् ।
स्वरसंवादिभिः कण्डैः शालिगोप्यो जगुर्गुणान् ॥
कण्डः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रो जिताः स्वयति त्रिरेखः।
इत्यन्तस्त्तूयत यत्र कापि नलेन बाला कलमालपन्ती ॥
माधुर्यमिति ।

मधुद्रोणीव मन्दारमरन्दाऽमन्दरृष्टिबत् । सुधासार इव द्राक्षागोणी वाणी तव विये !॥ े बाहुर्विसेन विद्यहाल्छमृणालैः

विसमृणालयोस्वान्तरभेदिविसयोक्तिमिदम् । यथा-अस्या भुजाभ्यां विजिताद्धिसार्तिक पृथवकरोऽगृह्यत तत्त्रसूनम् । इहेप्यते तन्न गृहाः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥

विद्युनमृणालसुभगा बाहुवल्ली मृगीहराः । यूनां तु कण्ठकाण्डेषु जाता कनकश्रङ्खला ॥

करस्तु पद्मेन ॥ पह्नवविद्वमकाभ्याम् यथा-

करिक्सलयेन सुद्दशा रागसिरत्यङ्कानेन ।
शिथिलितिविद्धममहसा स्पृष्ठोऽहं चेतनामलभे(१)॥
चन्द्रकलाकुन्द्कोरकैश्च नखाः॥१०॥
चथा—
निर्भार्तिताशोकदलप्रसृति पाणिद्वयं चारुनखं तदीयम्।
नवोदितेन्दुपतिमस्य शोभां व्योम्तः प्रदोषे विफलीचकार॥
निर्दोषरत्वसुभगैः कुन्दकोरककान्तिभिः।
नखैः कमलपत्राणि वाला चक्ने पृथक् पृथक्॥
प्रगाव्जतन्कोरकिवल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटेशचकिः॥
सौवीरजम्बीरकवीजप्रसमुद्गलोलङ्गफलैरुरोजः॥११॥
यथा—

कनकक्रमुकायितं पुरस्तादय पङ्केरहकोरकायमाणम् ।
क्रमशः कलशायमानमास्ते (२) सुदृशो वक्षास कस्य भागधेयम्॥
कलशीयित कुचकमलं कमलीयित लोचनभ्रमरः ।
झणुकीयित पुनरस्या हरिणदृशः प्रत्यहं मध्यः ॥
स्तनविल्वदृयी तस्याः प्रययौ चक्रवाकताम् ।
उड्डीय पुनरद्रीणां जहार विपुलां श्रियम् ॥
चिरप्रवासिस्तव वाटिकायां विभर्ति चत्वारि फलानि वीरुत्।
सौवीरजम्बीरकवीजपूरतालान्यसौ धास्यति (३) किं न जाने ॥
'खगौ वा गुच्लो वे'त्यादि ।
स्वयम्भूः शम्भूरम्भोजलोचने ! त्वत्ययोधरः ।
नखन कस्य धन्यस्य चन्द्रचुडो भविष्यति ॥

⁽१) चेतनां न लभे—इति क,खपु० पाठः।

⁽२) कमलायमानमास्ते-इति कपुस्तके पाठः।

⁽३) विधास्यतीत्यर्थे धास्यतीति प्रयोगः,धारायेष्यतीति वाऽर्थः।

'सम्पुटं हाटकीय'मित्यादि, 'दमनकतरुशाखालम्ब छोलङ्ग-युग्म'मित्यादि ।

महतोऽपि महीयांसमणीयांसमणोरि ।
त्वत्मतीकं विदुर्न्नमणुमध्ये ! नगस्तिने ! ।।
रेखाका(१)राऽलिखुक्यामा रोमालिस्तेन ताहकौः ॥
देखाका(१)राऽलिखुक्यामा रोमालिस्तेन ताहकौः ॥
देखाका(१)राऽलिखुक्यामा रोमालिस्तेन ताहकौः ॥
देखाका(१)राऽलिखुक्यामा रोमालिस्तेन ताहकौः ॥
देशाकाल्युमभुङ्गालिलताचैक्पमीयते ॥ १२ ॥
नाभीविलादुचिलिता भुजङ्गी रोमालिरास्येन्दुसुधां लिलिक्षुः ।
समीक्ष्य केशाविलविद्यामालामुरोजगियोः समलीयताऽन्तः(२)॥
सुगमीमदम् ।

ं नाभीरसातलाऽऽवर्तहदक्**पनदादिभिः**॥

यथा-

मदनसरितमेतां गाहमानो जनोऽसौ
जघनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्याम् ।
सुखकमलसनाथासुल्लसद्भूलतोर्भि
चिरविरहहुताजाऽऽयाससुज्झाञ्चकार ॥
त्वन्नाभिकूपः पातालं नितम्बस्तव मेदिनी ।
पयोधरस्ते हेमादिस्त्वं ममासि जगत्रयम् ॥
हदनदसरासि नाभिस्तिवली तटिनी रसात्मकं च वपुः ।
तदिप तलोदरि ! सम्मित (३)कथमिव सन्तापमातनुषे ॥
वल्ली तटिन्या तहुपैः

तत्समैः पाशादिभिः। तदाह—'त्रिवलीपाशैस्तया तथा नदः', 'कामस्य सोपानमिव मयुक्त'मिति। पृष्ठं काश्चनपद्दकैः॥ १३॥

⁽१) कान्ता—इति कपु० पाठः।

⁽२) पद्यमेतत् ख,गपुस्तकयोनिस्त ।

^{ं (}३) सुन्दरि-इति खपु० पाठः।

यथा-

मुक्ताविल्से रदनाः पृष्ठं काञ्चनपृहकम् । नखांश्वरते रत्नानि मध्ये शीणासि किं पिये !।। सूच्यग्रतलञ्जून्याऽणुवेदीसिंहादिभिः समः॥ मुष्टिग्राह्यो भवेन्मध्यः

अत्र मध्यस्याऽतिस्रक्ष्मतया तत्राधान्येनोपमानता। अत एव सृष्टिग्राह्मता तल्प्रमाणता स्र्क्ष्मत्वादेव मध्ये श्रुन्यता च। अत एव 'सदसत्संश्रयगोचरोदरी'त्यिप वर्णयन्ति। जघनं पुलिनोपमम्॥ १४॥ यथा— 'मदनसरितमेता'मित्यादि। पीठप्रस्तरभूचकेनितम्बः परिवर्ण्यते॥ यथा—

ानितम्बः स्वर्णपीठं ते तवाङ्गुरुपश्च परलगः।
ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकान्ति स्मितं तत्र।।
'तपनीयशिलाशोभा कटि'रित्यादि। 'नितम्बस्तव मेदिनी'त्यादि।

चक्रेण विश्वं युधि पुष्पकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुद्र्शनेन ।
जगिजिगीपत्यसुना नितम्बमयेन किं दुर्लभद्र्शनेन ।
विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचके द्तस्य दक् तस्य खलु स्खलन्ती ।
स्थिरा चिरादास्त तद्रूरमभास्तमभावपाश्चिष्य करेण गाढम् ॥
स्वित नैष्णात 'स्थचरणविद्यालक्ष्योणिलोलेस्रणेनेशित

्रति नैषधात् , 'रथचरणविशालश्रोणिलोलेशणेने'ति माघाच्च चक्रान्तरद्वयसाम्यमप्यत्र । ऊरुस्तु करिहस्तेन कद्ल्या करभेण च ॥ १५ ॥

कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः। भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमृष्ठयुगं न चमूरुदृशः॥

यथा-

चरणः पछवाम्भोजस्थलपद्मप्रवालकैः ॥

यथा-

विजितमवालप्रवलवकवलीकृतमोरलसत्सुषमे । पदकमले कमलाया लुटदलकः पातु देवकीसृतुः ॥ अभ्युन्नताङ्गृष्टनत्वप्रभाभिविक्षेपणाद्रागमिवोद्धिरन्तौ । आजहतुस्तचरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्चियमव्यवस्थाम् ॥ पूर्णेन्दुनाङ्ग्रप्टनत्वौ

यथा-

यदाः पदाङ्गुष्ठनखा मुखं च विभितं पूर्णेन्दुचतुष्टयं या । कलाचतुःषष्टिरुपैतु वासं तस्यां कथं सुभुवि नाम नाऽस्याम् ॥

गमनं हंसहस्तिवत् ॥१६॥ यथा—'गमनमळसयातै'रित्यादि ।

सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी गतेषु छीछाञ्चितविश्वमेषु । व्यनीयत प्रत्युपदेशछुब्धैरादित्सुभिन्र्पुरशिज्जितानि ॥ इत्यादौ ।

कटाक्षो यमुनावीचिभृङ्गावलिविषामृतैः॥ यथा—

हालाहलं वा विलससुघा वा भुझावली वा यमुनोर्मयो वा । निशाणघृष्टा मदनेषवो वा यद्दा कटाक्षा हरिणेक्षणायाः ॥ ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरववद्धसः॥ १७॥ हसो हास्यम् । यथा—'ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयृष' इत्यादि ।

न्नं ते चोरिता तान्व ! स्मितेक्षणमुखद्युतिः । स्नातुमम्भः मविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्क्रजैः ॥ मुक्ताप्यत्र गणनीया । 'मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुपस्थ'मित्यादेः । दर्शनं वमदञ्जादि

यथा-

धवलयादिव जगदिखलं प्रावयादिव विश्वमेव विशिखोधैः(१)। वमदिव कमलसहस्रं लोचनमेणीहशो जयति ॥ दवासस्तु सुरभिः शनैः॥

वहन्ति शातरम्भोजसौरभोद्गारवासिताः ।

मन्दमन्दमभी वाता निश्वासास्तावका इव ॥
हंससारसञ्ज्दाभ्यां वर्ण्यते नृपुरध्वनिः ॥ १८ ॥
यथा—'सा राजहंसैरिवे'खादि ।
छीछाचछत्त्वीचरणारुणोत्पछस्फुरत्तुछाकोटिनिनादकोपछः ।
शौरेरुपानूपमपाहरन्मनः स्वरान्तरादुन्मदसारसाऽऽरवः॥

अत्र श्रीपादानुसारिकविकलपलताकार एतावद-धिकमाह—

वेण्याः सर्पाऽसिभृङ्गालयो धाम्मिल्ळस्य विधुन्तुदः ।
सीमन्तस्याध्वदण्डौ च अवोः सर्पकृपाणकौ ॥
दन्तस्य जीरका ज्ञेया मदिरा कुमुदं हशोः ।
जिह्वायास्त्वश्रळो दोळा नासायाः पाटळी तथा ॥
वल्ळरी ळहरी पाशः शाखा वाहुद्वयस्य च ।
प्रवाळशाखा वाङ्कल्याः पळवश्र नखस्य तु ॥
रक्तपुष्पाणि, नाभ्यास्तु विवरामभोरुहे समे ।
वीचिसोपाननिःश्रेण्यस्विवल्या इति च स्त्रियाम् ॥
पुंसां तु वृषरक्ताक्षस्कन्धौ स्कन्धस्य सन्निमौ ।
मुजौ वज्रस्य गमनमुक्ष्णामित्यभिकीर्तितम् ॥

⁽१) विधे:-इति गपु० पाठः ।

गोवर्धनस्तु श्ररीरतद्वयवयोर्वर्णनीयान्गुणानाह(१)-सौन्दर्ये मृदुता कार्र्यमतिकोमलता तथा। कान्तिरौज्जवस्यमाव(२)स्यमित्येते वपुषो गुणाः॥ केशस्य दीर्घकौटिल्यमृदुनैविड्यनीलताः । कपोले स्वच्छता कण्ठे द्राघीयस्त्वं त्रिरेखता ॥ नेत्रे स्नैम्ध्यं विशास्त्रतं स्रोसत्राऽपाङ्गदीर्घता । नीलता पान्तलौहित्यं श्वेत्यं निविडपक्ष्मता ॥ अधरेऽत्यन्तमाधुर्यमुच्छ्वस(३)त्वं सुरक्तता । दन्तस्य क्वैत्यलौहित्यं द्वात्रिशत्ता ॥ माधुर्ये स्पष्टता वाचां मृद्ता समता भुजे । करेऽतिमृदुता शैत्यं सर्वभागे च शोणता।। स्तने क्यामाग्रतीन्नत्यविस्तारदृढपाण्डुताः। रोमाल्यां मादेवं सौक्ष्म्यं क्यामता नाभिगामिता ॥ कान्तिर्द्वतानुपूर्वत्वं जङ्घयोनीतिदीर्घता । अत्यन्तमन्दता शैत्यं निश्वासे तु सुगन्धिता ॥ इत्यादि ।

मया संक्षेपशीलेन गच्छता मृदुवर्त्मीन । सर्वेषामिवरोधेन (४)दिङ्यात्रमिह दर्शितम् ॥ इत्यलङ्कारशेखरे वर्णकरत्ने योषिद्वर्णनमरीचिः।

⁽१) वर्णनीयान्याह-इति गपु० पाठः ।

⁽२) माधुर्य-इति गपु० पाठः ।

⁽३) मुच्छूनत्वं-इति ख,गपु० पाठः।

⁽४) सर्वशिष्टानुरोधेन-इति ख,गपु॰ पाठः।

इदानीं पुरुषवर्णनमाह—

राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता ॥

अत्र पुंसामिति वक्तव्ये प्रायशः कवीनां राजान एव वर्णनीया भवन्तीति ताननुगृह्णता सङ्खिणा राज्ञामित्युक्तम् । यथा—

'न्यूढोरस्को त्रपस्कन्धः बालमांशुर्महाभुजः' इत्यादौ । युगार्गलभुजङ्गेनद्रदण्डस्तम्भेभहस्तकैः ॥ १ ॥

बाहुः

यथा-'युवा युगव्यायतवाहु'रित्यादि । 'ग्रुजे भुजङ्गेन्द्रस-मानसारे' इत्यादौ ।

अमुष्य दोभ्यीमरिदुर्गछण्डने धुवं गृहीताऽर्गछदीर्घपीनता। उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्घपीतिरः प्रसारिता॥

नागेन्द्रगमनः पीनमैरावतकरायतम् । दोदेण्डं भुवनागारस्तम्भं राजा ममर्शे सः ॥

वक्षः कपादेन शिलापद्देन वर्ण्यते ॥

(१)यथा-

तस्याभवत्स्र तुरुदारशीलः शिलः शिलापृष्टविशालवक्षाः । जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः शालीनतामत्रजदीड्यमानः॥

अंसे विपुलता यथा—'युवा युगव्यायतबाहुरंसल' इत्यादि । सध्ये कार्र्यम्

(१) इत आरभ्य 'अंसे विपुलता'-इत्यन्तः पाठः कपुस्तके न दश्यते। यथा-

अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुर्विशालवक्षास्तनुदत्तमध्यः । आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥

इत्यादि ।

उन्नतता पद्ते॥ २॥

यथा--

क्र्मीकारं चरणयुगलं धृतादिग्दिन्तशुण्डादण्डावृद्ध सुजयुगमिष व्यक्तनागेन्द्रशोभम् ।
प्रायः पृथ्शीधरणविधये तत्समर्थान् पदार्था नेकीकृत्य त्रिस्त्रनसूजा निर्मिता यस्य मृतिः ॥
स्तनयोरिव नारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि ॥

यथा-

सा निर्मले तस्य मधूकमाला हृदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च । कियसमग्रा कियती च मग्रा पश्चेषुवाणालिरिव व्यलोकि ॥ नारीस्तनस्वच्छता यथा—

प्रतिफलितं गलगरलं कज्जलबुद्ध्या पयोधरे देव्याः । प्रातः पोज्लित्विमच्लन् गिरिजाहसितो हरो जयति ॥ कान्तिप्रयोजकं यावत् तावसद्धत्प्रवर्णयते ॥ ३॥ तद्वयोषिद्वत् । यथा-

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य विश्वती । तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धकामे किम्रु बद्धवर्मणी ॥

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुबृहद्भुजः। प्रकृष्पेव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिव ॥ चन्द्रानन ! चन्द्रदिनं मृगलोचन ! मृगशिरश्च नक्षत्रम् । तिथिरतिथिपिय ! नवमी शुभयोगः सुभग ! भाति भनान्(१)॥ कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी ।

इत्यादि विस्तृतमन्यत्र । इद्ग्रुपलक्षणम् । आह्वाद्कत्वपुर-स्कारेण चन्द्रादिसाम्यमुभयोरिष । यथा- 'इत्थं द्विजेन द्विजराजका-न्ति'रित्यादि 'इन्दुप्रभामिन्दुपतीं बभाषे' इति रघुवंद्रो, 'स्फुर-त्कमलप्रभे' इति श्रुतबोधे ।

प्रतापोऽकोग्नि(२)वज्राचैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः॥ करे पद्मोध्वरेखादि पदे छत्रध्वजादिकम् ॥ ४॥ गमनं हस्तिसिंहाभ्यां कार्कश्यं च भुजादिषु॥ स्फुटिमहोदाहणम्। गमनं यथा—

पूर्व यथा देवपतेर्नियोगं मुर्झा वहन्कार्म्धकवाणहस्तः। प्राप्तस्तथैवाशु गजेन्द्रगामी प्रोद्धिद्यमानो नवयौवनेन ॥

'ततो सुगेन्द्रस्य सुगेन्द्रगामी'त्यादि ।

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः।

सिंहशार्ट्छनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥

आदिपदाद्वषभोऽपि ।

कर्तव्या रत्नसिंहाद्या नरराजादितः पदात् । विशेष्यभावो द्युसदां नरभूपि(३)विशेषणात् ॥ यद्यत्सामुद्रिकाद्यक्तं तद्वर्ण्यमुभयोरपि । किन्तु शिष्ट्रपयोगोऽत्र नियामकतयेष्यते(४)॥

इत्यलङ्कारकोखरे वर्णकरत्ने पुरुषवर्णनमरीचिः।

⁽१) इदमुत्तरार्धं क, गपुस्तकयोनीस्ति।

⁽२) प्रतापोऽग्न्यादि-इति कपु० पाठः।

⁽३) वरभूमि-इति खपुस्तके पाठः।

⁽४) मया कल्पतयेष्यते—इति कपु॰ पाठः।

इदानीं साद्द्यप्रापकप्रकारानाइ-इवाद्येः प्रतिमानाद्येः समानाद्येनिभादिभिः॥ बन्धुचौरारिवंद्याद्येः साद्द्यप्रतिपत्तयः॥१॥ इवाद्येरिति। तदाहुः--

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः। तुल्यसङ्काशनीकाशप्रतिमाप्रतिरूपकाः॥ सदक्सदशसंवादिशब्दाः सादश्यवाचकाः। प्रतिमानाद्यैरिति।

मितमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातमा प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरची पुंसि प्रतिनिधिरुपमे।प्रमानं स्वात् ॥ समानाद्यैर्निभादिभिरिति ।

वाच्याळिङ्गाः समानश्च सदक्षः सद्द्यः सदक्। साधारणः समस्तुल्यः स्युरुत्तरपदे त्वमी॥ निभसङ्काश्चनीकाशमतीकाशोपमादयः। वन्ध्वति।

वन्धुर्मित्रं वयस्यश्च प्रेयान् प्रीतः सुहृत् सखा ।
उपमानोपमेययोरेवम् । चौरेति ।
प्रतिरोधिपरास्कान्दिपाटचरमिळम्ळुचाः ।
'सुखकान्तिचौरश्चन्द्र' इत्यादि कर्तव्यम् । अरीति ।
रिप्रवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ।
द्विद्विपक्षाऽद्विताऽमित्रदस्युशात्रवशत्रवः ॥
अभिघातिपराऽरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ।
'चन्द्रस्य वैरि सुख'मित्यादि कर्तव्यम् । वंशाद्यैरिति ।
सन्ततिगौंत्रजननकुळान्यभिजनान्वयौ ।
वंशोऽन्ववायः सन्तानः सपिण्डास्तु सनाभयः ॥

समानोदर्यसोदर्यसगभ्यसहजाः समाः । सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ 'चन्द्रसगोत्रं, चन्द्रसोदरं ग्रुख'मित्यादि कतेव्यम् ।

प्रकारान्तरमाह--

भृतकाचैश्च भृत्याचैन्धिकाराधैः कियापदैः ॥ सन्देहतत्त्वाक्याचैः सादृश्यं प्रतिपचते ॥ २ ॥ भृतकाचैरिति ।

भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतानिकश्च सः । 'म्रुखस्य भृतकश्चन्द्र' इत्यादि कर्तव्यम् (१) । भृत्याद्यैरित्यादि । भृत्यदासेयदासेरदासगोप्यकचैटकाः । नियोज्यिककरपेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥

'मुखस्यदासः शशी'त्यादि कर्तव्यम् । न्यकारार्थेरिति न्यक्तरोति तिरस्कुर्वन् प्रतिक्षिपति भत्सैति । आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति ॥ विडम्बयति संरुन्धे इसतीर्धित्यमुयति ।

'त्वनमुखं चन्द्रं नयक्तरोती'ति विधेयम्(२)। तृणीकृतमधिक्षिप्तं निरस्तं च लघूकृतम्। अनाद्दतमवज्ञातमम्भोजं त्वनमुखेन्दुना॥ सन्देहेति । यथा—'किमिन्दुः किं पद्म'मित्य

सन्देहेति । यथा-'किमिन्दुः किं पद्म'मित्यादि । तत्तद्वा-क्येरिति ।

तस्य पुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्ति विर्हुम्पति। तेन सार्धे विग्रह्णाति तुर्छा तेनाधिरोहति॥ तत्पदन्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते।

⁽१) इत्यपि बोद्धव्यम् - इति कपु० पाठः।

⁽२) ध्येयम्-इति कपुस्तके।

तमर्थमनुबधाति तच्छीछं तिस्रवेधति ।!
तस्य चानुकरोतीति तमर्थमनुवि(१)न्दति ।
आकारयत्याह्वयते जिगीषति सरोरुहम् ॥
विधिरम्भोजसाम्राज्ये मुखेन्दुमभिषिञ्चति ।
तस्या मुखेन सहशं कश्चन्द्रं कर्तुमिच्छति(२) ॥
भवतीन्दुनं दासोऽपि त्वदास्यं चेत् किमिन्दुना ।
चन्द्रमूधि पदं धत्ते हथा चन्द्रस्तपस्यति(३) ॥
छीयते चन्द्रमाः कापि विभेति च पछायते ।

दण्डी तु—

प्रतिच्छन्दसरूपादिसजातीयाऽनुवादिनः । सलक्षणसपक्षाभसवर्णतुलितादिकम् ॥ कल्पदेशीयदेश्यादि ये चान्यूनार्थवाचिनः । समासश्च बहुवीहिः शशाङ्कवदनादिषु ॥ भवन्तीवादिशब्दाश्च सादृश्यप्रतिमत्तये ।

इसाह ।

कवीनां घटनाऽन्यैव चराचरविलक्षणा । अकर्तुमन्यथाकर्तुं कर्तुं या क्षमते जगत् ॥ इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे वर्णकरत्ने सादृश्यवर्णनमरीचिः।

⁽१) धावति-इति खपु० पाठः।

⁽२) कः कर्तुं चन्द्रमी इवरः-इति खपुस्तके।

⁽३) चन्द्र प्रतप्यसि-इति कपुस्तके, चन्द्र तपस्यति-इति च खपुस्तके पाठौ दश्येते । तौ च दृषितत्वादसङ्गतत्वाञ्च न शोभनीयौ।

षष्ठं रत्नम्।

इदानीं कविसम्प्रदायस्य सर्वापेक्षयाभ्यहितत्वं दर्शः यन्नाह—

असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात् ॥ नियमस्य पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा कवेः॥१॥ असतोऽपीति। वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कवि-भिर्निबध्यते। यथा—

रत्नानि यत्र तत्राद्रो हंसाद्य त्प जले भाद्यं नभो नद्यामम्भो जाद्यं नदे व्विष ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सृचिभेद्यता ।
शुक्रत्वं की तिंपुण्यादौ काष्ण्यं चाकी त्येघादिषु ॥
प्रतापे रक्ततो ष्णत्वे रक्तत्वं को घरागयोः ।
ज्योत्स्नापानं चको राणां प्रवालं सर्ववी कघाम् (१)॥
केसरा शोकयोः सत्स्नी गण्डूषात् पाद्याततः ।
मासान्तरे ऽपि पुष्पाणि रोमालिस्त्रिवालिः स्नियाम् ॥
सतामपीति । पारमार्थिक मिप न निवद्ध्यते । यथा—
वसन्ते मालती पुष्पं फलपुष्पं च चन्दने ।
कामिदन्तेषु कुन्दानां कुड्मलेषु च रक्तता ॥
नारीणां व्यामता पातः स्तनयोर्थच (२) वा हिये ।
नियमस्येति ।

हिमवत्येव भूजित्वक् चन्दनं मलये परम् । हेमन्तिशिशिरौ त्यक्का सर्वदा कमलिस्थितिः ॥

⁽१) शैवालं सर्ववारिषु-इति स्रपु० पाठः।

⁽२) नम्रता तथा-इति कपुस्तके।

किंच(१)—

सामान्यग्रहणे शौक्लयं पुष्पाम्भञ्छत्रवाससाम् । ध्वजचामरहंसानां हारस्य वक्षभस्मनोः ॥ कृष्णत्वं सर्वद्वसाहि(२)मेघवारिधिवीरुधाम् । भिल्लकाचासुराणां च धूमपङ्कशिरोरुहाम् ॥ छौहित्यं धातुमाणिक्यजपारत्नविवस्वताम् । पद्मपळ्ळवबन्धूकदाडिमीकरजादिषु ॥ पीतत्वं शालिमण्ड्कवल्कलेषु परागके । वर्षास्वेव शिल्लिशैहिमेधावेव पिकध्वनिः ॥

अन्यच-

कमलासम्पदोः कृष्णहरितोनीगसर्पयोः । पीतलोहितयोः स्वर्णपरागामिनिखास च ॥ चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः । दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम् ॥

अपिच-

चिरन्तनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बाछता।
मानवा मौछितो वर्ण्यो देवाश्चरणतः पुनः ॥
स्वनानि निबध्नीयात् त्रीणि सप्त चतुर्दश ।
चतस्रोऽष्टौ दश दिशश्चतुरः सप्त वारिधीन्(३) ॥
अष्टादश स्मृता विद्याश्चतस्त्रश्च चतुर्दश ।
ये स्थछे ते जले जीवा भिन्दन्त्यर्कं रणे मृताः ॥
महस्वमादौ सर्गान्ते सुक्ष्मता जगतामपि ।

⁽१) किंच-इति खपुस्तके नास्ति।

⁽२) शैलवृक्षादि-इति खपुस्तके।

⁽३) 'चतस्रोऽष्टा'वित्यादि पद्यं घपुस्तके नास्ति।

शैलादिभिंद्यते शब्दान्नभः (१) शतधनूपिर १॥
नाम तत्तदुपाधौ स्याच्छङ्करो दृषवाहनः ।
चिह्नत्वेन दृषाङ्कोऽयं ध्वजे सत्वाद्वृषध्वजः ॥
श्ली न सपीं गिरिशः शशी न हरिणी विधुः ।
इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिर्नेतु किचित् ॥
रलयोर्डलयोश्चैव ववयोः सशयोर्न भित् ।
नानुस्वारिवसर्गी च चित्रभङ्गाय सम्मतौ ॥
इववद्वाहिहीहस्मजतवैतुिकलैवच ।
पदान्येतानि देयानि पादस्याद्ये न जातुिचत् ॥
भूतेन्द्रभारतेशात्माक् महच्छब्दो निरर्थकः ।
दुरर्थो ब्राह्मणे दृष्टिभोज्यौषधपथादिषु ॥
इत्यलङ्कारद्योखरे कविसम्प्रदायरते नियममरीिचः ।

अथ संक्षेपेण वर्णनीयमाह— वर्ण्यश्च राजा देवी च देशो ग्रामः पुरी सारित्॥ सरोऽव्ध्यरण्योचानाद्विप्रधाणरणवाजिनः॥१॥ इस्त्यकेचन्द्रावृतवो विवाहोऽथ स्वयंवरः॥ सुरापुष्पाम्बुसम्भोगविञ्चलेषमृगयाऽऽश्चमाः॥२॥ काला(२) ऋतुवयःसम्धी ध्वान्तवृक्षाभिसारिकाः॥ एषां विशिष्य वर्णनप्रकाराः (३) प्रदर्शन्ते— नृषे कीर्तितापाऽऽज्ञादुष्टशान्तिविवेकिताः।

धर्मप्रयाणसंग्रामशस्त्राभ्यासनयक्षमाः ॥

⁽१) नभःपूर्तिरथोद्गमम्-इति कपु० पाठश्चिन्त्यः।

⁽२) कालान्तरं-इति कपु॰, कलाऋतु-इति च खपु॰ पाठः।

⁽३) वर्णनमाह-इति कपु० पाठः।

प्रजापालोऽरिबौलादिनिवासो (१) रिपुशून्यता । औदार्यधैर्पगा(२)म्भीर्थेश्वर्यस्थैर्योद्यमाद्यः ॥ देव्यां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गार्यन्मथाः । त्रपाचातुर्यदाक्षिण्यत्रेममानत्रतादयः ॥ देशे बहुखनिद्रव्यपण्य(३)धान्यकरोद्धवाः। दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः ॥ ग्रामे घान्यलताहससरसीवशुपुष्टयः। क्षेत्रादिह(४)हकेदारग्रामस्त्रीमुग्धविश्रमाः ॥ पुरेऽद्दपरिखावप्रप्रतोलीतोरणध्वजाः । प्रासादाध्वपंपाSरामा वापी वेश्या सती नदी ॥ सरित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो वनगजादयः । पद्मानि षट्पदा इंसनक्राचाः (५) कूलशाखिनः ॥ सरस्यम्भोलहर्यम्भोगजाद्यम्बुजपट्पदाः । इंसचक्रादयस्तीरोद्यानस्त्रीपान्थकेलयः ॥ अब्धौ द्वीपादिरत्नोर्मिपोतयादोजलप्लवाः । विष्णुः कुल्यागमश्रन्द्राद्वृद्धिरीवीऽब्द(६)पूरणम् ॥ अरण्ये Sहिनराहेभयूथसिंहादयो हुमाः । काकोळूककपोताचा भिद्यभल्लूदवादयः ॥ उद्याने सराणिः सर्वेफळपुष्पळतादयः ।

⁽१) शैलादिवासोऽरिपुरशून्यता-इति ख,ग,घपु० पाठः।

⁽२) गाम्भीर्यशौर्यैश्वर्यो-इति ख,ग,घपुस्तकेषु ।

⁽३) पशुधान्य-इति खपु० पाठः।

⁽ ४) रुद्र-इति कपु०, घट्ट-इति घपु० पाठः।

⁽५) चक्राचाकुलशाखिनः-इति कपु॰ पाठः।

⁽६) रौधाँघ-इति कपुस्तके।

पिकालिके(१)किहंसाद्याः क्रीडावाप्यध्वगस्थितिः ॥

शैले मेघौषधी(२) धातुवंशिकत्वरानिर्झराः ।

शृक्षपादगुहारत्नवनजीवाद्यपत्यकाः ॥

प्रयाणे भेरिनिस्वानभूकम्पवलध्युलयः ।

कर(३)भोक्षध्व(४)जच्छत्रवणिक्शकटवेसराः ॥

युद्धे तु वर्षवलवी(५)ररजांसि तूर्य
निर्धातनादशरमण्डपरक्कनद्यः ।

छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकुन्मि—

योधाः सुरीवृतभटाः सुरपुष्पवृष्टिः ॥
अद्देवे वेगित्वमोन्नत्यं तेजः सल्छक्षणस्थितिः ।
सुरोत्सात्रजःप्रौढिजातिर्गतिविचित्रता ॥
गजे सहस्रयोधित्वप्रचता कर्णचापछम् ।
अरिव्यूहिवमेदित्वं कुम्भमुक्तामदालयः ॥
सूर्येऽरुणता रविमणिचक्राम्बुजपथिकछोचनप्रीतिः ।
तारेन्दुदीपकौषधि(६)घूकतमश्चौरकुमुदकुछटार्तिः ॥
चन्द्रे कुछटाचक्राम्बुजचौरविरहितमोऽर्तिरौज्ज्वल्यम् ।
जछिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्राइमदम्पतिप्रीतिः(७) ॥

⁽१) कोलि-इति क,ख,गपु० पाठः।

⁽२) महौषधी-इति खपु० पाठः।

⁽३) परक्षोभगज-इति ग,घपु० पाठः।

⁽४) गज-इति खपुस्तके।

⁽ ५) चार-इति खपुः, चर्मतलवार-इति घपुः पाठः।

⁽६) षध्युऌ्कतम=इति कपुस्तके पाठः ।

⁽७) जलनिधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्रास्पदं प्रतिप्रीतिः—इति कपु० पाठः।

सुरभौ दोलाकोकिलदक्षिणवातद्रुपल्लवोद्धेदाः। जातीतरपुष्पचयाऽऽम्र(१)पञ्जरीभ्रमरङ्गङ्काराः ॥ ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरःपथिकशोषवातोलकाः। सक्तमपामपास्त्रीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः ॥ वर्षास घनशिखिस्मयहंसगमाः पङ्ककन्दलोद्धेदौ । जातीकदम्बकेतकझञ्झानिलिनम्नगाहलिपीतिः॥ शरदीन्दुरविपद्धत्वं जलाच्छताऽगस्त्यहंसवृषदर्भाः। सप्तज्छदाः (२)सिताभ्राव्यक्तिः शिखिपक्षमद्पाताः ॥ हेमन्ते दिनलघुता मरुवकयवद्यद्धि(३)शीतसम्पत्तिः। शिशिरे कुन्दसमृद्धिः कमछहतिर्वो गुडामोदाः ॥ विवाहे स्नानशुद्धाङ्गभूषा(४)तूर्यत्रयीरवाः । वेदीसङ्गीतहोमा(५)दिलाजमङ्गलवर्णनम् ॥ स्वयंवरे शचीरक्षा मञ्जमण्डपसज्ज(६)ता । राजपुत्रीनृपाकारान्वयचेष्टामकाशनम् ॥ सुरापाने विकलता स्वलनं वचने गतौ। ळजामानच्युतिः मेमाधिनवं रक्ताक्षता भ्रमः ॥ पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थने दियते । मालागोत्रस्वलने क्रोधो वक्रोक्तिंसंभ्रमाश्लेषाः॥ जलकेलौ सरःक्षोभश्रकहंसापसर्पणम् ।

⁽१) द्रुममञ्जरी-इति क,घ,पु॰ पाठः।

⁽२) सप्तच्छदासिताभ्राब्ज—इति क,ख,गपु० पाठो विचार्यः।

⁽३) वृद्धि-इति क,घपुस्तकयोनांस्ति।

⁽४) भूषोलूलु—इति ग,घपु० पाठः।

⁽५) रामादि—इति कपु॰ पाठः।

⁽६) सज्जनाः-इति खपु० पाठः।

पद्मम्लानिः पयःक्षेपोऽक्षिरागो भूषणच्युतिः॥ सुरते सात्तिका भावाः सीत्काराः कुड्मलाक्षता । काश्चीकञ्चणमञ्जीरखो र(१)दनखन्नते॥ विरहे तापनिश्वासिचन्तामीनकृशाङ्गताः । अब्दसंख्या निशादैद्यं जागरः शिशिरोब्णता ॥ मृगयायां च संचारों (२) वागुरा नीलवेषता। मृगाधिक्यं मृगत्रासो हिंस्स्रोहो गतित्वरा ॥ आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वामो हिंस्रशान्तता । यज्ञधूमो मुनिसुता दुसेको वलकलं दुमाः॥ पद्मकोशोत्सवः(३) वातर्बध्याह्ने तापमं प्रवः । सायं सूर्येऽतिलौहित्यं चक्रपद्मादिविष्ठवः॥ पूर्वत्वेग्रेतनत्वेश्चि सन्धिं व्याप्योपवर्णनम् । एवं शैशवतारुण्यमाध्यस्थ्यं विषमं च तत् ॥ अन्धकारेऽतिकाठिन्यं विद्यलोपसमर्थता । आकस्मिकसमारम्भो नि:शङ्कविमसारि(४)ता ॥ वृक्षे मचुरशाखत्वं दलाऽदार्शितसूर्यता। उच्चता प्रसन्नोत्कर्षो वयःपथिकसंव्यता ॥ अभिमारे भयभ्रंशो मञ्जीरादितिरास्क्रिया। साहसं रागितोत्कर्षाः कालानुगुणवस्त्रता ॥ इत्यलङ्कारशेखरे कविसम्प्रदायरत्ने वर्णनीयमरीचिः।

नियमान्तरमाह— श्वेताश्चन्द्रादयो ज्ञेया नीलाः श्रीकेशवादयः॥ श्रोणास्तु क्षात्रधर्मोद्याः पीता दीपश्चित्वादयः॥१॥

⁽१) ऽधर-इति खयु० पाठः। (२) श्वसंचारो इति-गपु । पाठः।

⁽३) पद्मकेकोत्सवः — इति क, ख,गपु० पाठः।

⁽४) सारिकाः-इति क,बपु० पाठः।

धूसरा अ(१)थ धूल्याचा ज्ञातव्याः काव्यवत्रमीन ॥ अत्रैवं ज्ञातव्यम्—

व्वेतानि चन्द्रशक्राश्वशम्भ्रनारदभार्गवाः । हली बाषाहिशकेभी सिंहसीधवारद्वनाः॥ सूर्येन्दुकान्तनिर्मोकमन्दारद्वुहिमाद्रयः । हिमहासमृणालानि स्वर्गङ्गेभ(२)रदाभ्रकम् ॥ सिकताऽमृतलोधाणि गुणकैरवशर्कराः। नीलानि कृष्णचन्द्राङ्कव्यासरामधनञ्जयाः॥ शनिर्देपद्जा काली राजपट्टं विद्रजम्। विषाऽऽकाश(३)कुहूशस्त्राऽगुरुपापतमोनिशाः॥ रसावद्भुतभुङ्गारौ भद(४)तापिच्छराहवः । सीरिचीरं यमो रक्षः कण्डः खञ्जनकेकिनोः ॥ कुया छाया गजाङ्गारखलान्तः कर्णादयः। शोणानि क्षात्रधर्मश्च त्रेता रौद्ररसस्तथा ॥ चकोरकोकिलापारावतनेत्रं कपेर्मुखम्। तेजः सारसमस्तं(५) च भौमकुङ्कमतक्षकाः ॥ जिह्नेन्द्रगोपखद्यातिवद्युत्कुञ्जरविन्दवः। पीतानि दीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरह(६)म्जटाः ॥ ब्रह्मा वीररसस्वर्णक(७)पिद्वापररोचनाः। किञ्जरकचक्रवाकाचा हरितालं मनःशिला॥

⁽१) रथ-इति खपुस्तके।

⁽२) स्वर्षण्डेम-इति क, गपु०, दवदन्तैभ-इति च घपु० पाठः।

⁽३) विषकाश-इति घपुस्तके।

⁽ ४) तथा पिच्छं च-इति कपु० पाठः।

⁽ ५) पूषणमस्तं - इति कपु० पाठः ।

⁽६) सज्जटाः - इति कपुस्तके। (७) कलि - इति गपु० पाठः।

धूसराणि रजो ल्रता करभो गृहगोधिका ।
कपोतम् पकौ दुर्गा काककण्टखरादयः ॥
इदमुपलक्षणम् —
हिरताः सूर्यतुरगा बुधो मरकतादयः ।
इत्यपि बोद्धव्यम् ।
देख्ये चाऽमसिद्धौ च नियमोऽयमुदाहृतः ।
अन्यद्वस्तु यथा यत्स्यात् तत्त्रथैवोपवर्ण्यते ॥
इत्यलङ्कारदोखरे कविसम्प्रदायरतने
द्याङ्कादिनियममरीचिः ।

इदानीं नियमान्तरमाह— एकस्मादासहस्रं च यद्यद्वस्तु यथा भवेत्॥ तत्तत् कविप्रयोगेण ज्ञातव्यं काव्यमिच्छता॥१॥ अत्र ज्ञात्व्यम्—

एक ऐन्द्रः करी चाक्को गजास्यरद्धक्रहक् ।

द्वयं पक्षनदीतीरनरश्चातिभुजादिकम् ॥

त्रयं कालाग्निभुवनगङ्गामागेश्वरगुणाः ।

ग्रीवारेखा महीकोणास्तथा श्रूलशिखावली ॥
सन्ध्या पुरः पुष्कराणि रामविष्णुज्वराऽङ्घ्रयः

चत्वारि वेदब्रह्मास्यवणीविधहरिबाहवः ॥
स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गोपाययामयुगाश्रमाः ।

पञ्च पाण्डवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्ववता(१)द्यः ॥

महाभूतमहापापमहाकाव्यमहामखाः ।

पुराणलक्षणं प्राणानिला वर्गेन्द्रियार्थकाः ॥

बद् वज्जकोणित्रिशिरोनेत्रतकोङ्गदर्शनम् ।

चक्रवर्ती महासेनवदनानि गुणा रसाः ॥

⁽१) व्रताययः-इति खपु॰ पाठः ।

सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः। बाराश्च स्वरनाज्याङ्गबीहिविद्विशिखाद्यः ॥ अष्टी योगाङ्गवस्त्रीशमृतिदिग्गजसिद्धयः। ब्रह्मश्रुतिन्याकरणदिनेपालाऽहिकुलाद्रयः ॥ नवाङ्गद्वारभूखण्डकृत्तरावणमस्तकाः । व्याघीस्तनसुधाख(१)ण्डशेवध्य(२)ङ्करसग्रहाः ॥ दश हस्ताङ्गुलीशम्भुबाहुरावणमौलयः। कृष्णावतारी दिग्निश्वदेवाऽवस्थेन्दुवाजिनः॥ एकाद्श महादेवाः सेनाश्च कुरुभूपतः। द्वादशाकी राशिमासमंक्रान्तिगुहबाहवः॥ शारिकोष्ट्रकमेनानीनेत्रक्ष्मापतिमण्डलाः । त्रयोदश स्युस्ताम्बूलगुणा अथ चतुर्देश । विद्यान्वयमतु(३)स्वाराड्सुवनभ्रुवतारकाः॥ तिथयः स्युः पञ्चदम षोडशेन्दुकलाऽमिब(४)काः । अष्टादश द्वीपविद्यापुराणस्मृतिधान्यकम् ॥ विंशती रावणभुजाः(५)नेत्राद्यथ शतं तथा। धार्तराष्ट्राः शतभिषक्तारकाः पुरुषायुषम् ॥ रावणाङ्ग्रल्यब्जद्छक्षक्रयज्ञाब्धियोजनम् । सहस्रं जाह्नवीवक्त्रकोषशीर्षाम्युजन्छदाः ॥ रविर(६) इम्यर्जनकरवेद शाखेन्द्रदृष्ट्यः । उदाहरणमेतेषां मिल्क्त्यास्म लिख्यते। प्रहते केवलं पान्था माह्याः काव्यवत्मेनि ॥ इति श्रीमाणिक्यचनद्रकारिते अलङ्कारशेखरे कविसम्पदायर्तने सङ्ख्यानियमभराचिः।

⁽१) कुण्ड-इति क्. बपु० पाठः। (२) शुक्षारादि-इति कपु० पाठः।

⁽३) स्वराश्चैव-इति कपुरु पाठः । (४) कळाः स्मृताः इति कपुस्तके ।

⁽५) भुजाङ्करयोऽथ-इति क,घपु० पाठः।

⁽६) बाणार्जुन-इति ख,घपुः पाठः।

सप्तमं रत्नम्।

इदानीं प्रकारमुपादेशकेव कवीनां प्रकर्षवीजमाह—
गतागतस्मस्त्रं च संस्कृतप्राकृतैकतास्।
तथा वचनयोः साम्यं धर्मिधमीभिष्यायि च॥१॥
कवयः कुर्वते शक्ताः समस्याप्रणादिकम्॥
आद्यं चतुष्र्यं तक्ष चित्रकाव्योपकारकम्(१)॥२॥
गतागतेत्यादि यथा—'पम हरु मध्यम सहास कारिका वरस्व वनदानव सरसीरस गजञ्जग तहणीहत रदसोदर नदभेदन वरभेरव कलपुलक पतदातप' इत्यादि । चकारादसाम्येऽपि स्फुटार्थता यथा—राजा(१) नदी मालिका राजते दीनरक्षी पिनाकिना नन्दनवन सहसानुत(३)इत्यादि । रेजिरे वभूव तिष्ठती'त्याख्याते । संस्कृतेत्यादि । तत्र पुंत्लिक्के—

हाराहारविहारसारसमराः सम्भोगभोगा(४)व्वराः

संहारामरवारवारणरणाष्ट्रङ्कारवीरा(५)कराः । छोळोळास(६)विलासवायसहराऽहङ्कारदीराङ्करा

नीहारीरगताररागतरला गोविन्दकनदौद(७)नाः ॥

स्रीलिङ्गे-

घरणी धारणी गोणी रोहिणी रमणी मणी। कन्दली लहरी रम्भा(८) नारी भेरी बसुन्धरा॥

⁽१) आदिचतुष्टयं चित्रकाव्योपकारकम्-इति कपुः पाठः

⁽२) जारा-इति खपु, जरा-इति घपु०पाठः।

⁽३) सात्वनुत-इति कपु॰,सात्वत-इति च खपु॰ पाठः।

⁽४) रोगाम्बराः-इति ख,घपु० पाठः।

⁽५) तीराकराः-इति खपुस्तके।

⁽६) लोलोहाघ-इति कपु०, लोलोह्लाल-इति च घपु० पाठः।

⁽ ७) कन्दोदराः-इति खपु० पाठः।

⁽८) रामा-इति ख,घषु० पाठः।

नपुंसके-

जलफलपलम्लं वारिकीलालत्लं वनपललदुक्लं तूण(१)गम्भीरकूलम् । सिललकपलचीरं स्वर्ण(२)राजीवनीरं हलरजतकुटीरं दारुनालं पटीरम् ॥ भण गच्छ देहि सेहर कुरु रोचय मारयाऽवगच्छैहि । अवलोकयाऽविन्तय खादेति च(३)धातुजं विद्धि ॥ एकस्मिन्नेवार्थे बहुवचनैकवचनयोः साम्यं यथा— क्रव्यादो देवरो वारि फलिनो बहिंणो नरः । ताहक्षो भूरुहाद्याश्च मासफेरवसोमपाः ॥ एवं रथिनमन्थानशब्दाः खुरणसादयः । धर्मिधर्माभिधायि पदं यथा— सुविरार्द्रमतिहारचुल्लादिशत्रवः । स्मेरालसौ पत्सरश्च धर्मिधर्माभिधायकाः ॥ चकाराद्विशेषसामान्यवाचकभावाऽभाववाचकपरिग्रहः । तद्क्तम्—

शकुन्तधातुमस्तो गरूत्मत्कामदर्शनम् । अक्षं वधूश्च गमनं चेटकाद्या(४)द्विवाचकाः ॥ अपिधानाद्यपूरादिभावाभावप्रदर्शनम् । आदिपदात् आरादयुतभिन्नावतंसादि(५)परिग्रहः । इत्यलङ्कारशोखरे कविसामध्येरत्ने

चित्रागुपकारमरीचिः।

⁽१) तुङ्ग-इति क,खपु० पाठः । (२) तुच्छ-इति क,खपुस्तकयोः ।

⁽३) प्रवदेति च-इति घपु० पाठः।

⁽ ४) स्वच्छवंधूस्वगमनचंद्रकाद्या-इति कपु० पाठः।

⁽५) आनाद्युतसिद्धावलग्नावतंसादि-इति खपु॰ पाठः।

समस्यापूरणादिकमिति । इदं तु कठिनसमस्याभिमायेण । तदुक्तं-'कवयः कुर्वते शक्ता' इति । तत्रैवं प्रकारः—

यदीदं स्यात्तदेदं स्यात्कर्ता विषयमेति च । अयोग्यः खल्ल कः शब्दः कुत्र संसर्गधीने हि ॥ प्रश्लोत्तरात्पदे भङ्गात्पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनात् । मिध्याभिधाय्यसावेवमेष सार्वत्रिकः क्रवः ॥

शश्लोते ।

के मण्डयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्यमा चन्द्रमसः कुतः श्रीः। किमाह सीता दशवकत्रनीता हारामहादेवरतातमातः॥ पदे इति । 'मृगात् सिंहः पलायते' इत्यादौ । मृगमत्तीति मृगात् ते पलाय मांसाय इत्यर्थकरणात् । पूर्वस्मिन्निति । 'प्रत्यिकीर्ति-निर्जितकज्जलधवलं जपाकुसुम'मिति यावत् । अवान्तरप्रकारस्त्—

एतत्स्वप्ने मया दृष्टं चित्रन्यस्तं विछोक्यताम् । अरिष्टमेतत्सञ्जातिमन्द्रजालं विभावय ॥ प्रबोधयतिबालांइच यथायोग्यं प्रपूरयेत् ।

सुबोधमिदम् । प्रकारान्तरं तु —

देविषवरशापाचैर्माणपन्त्रौषधादिभिः।
मनोर्थेन तपसा पापात्युण्यचयेन च।।
मायया शम्बरादीनां सर्व संभावयेत्कविः।

अत्रादौ द्वन्द्वद्वयम्। तपस्तात्काल्ठिकं पुण्यम् । श्रीपादस्तु-रागवात्सल्यशोकाद्यैविंयोगे(१)न मदेन च ।
मतिभ्रमेण शौर्थेण विपरीतकरः पुनान ॥

⁽१) विनयेन-इति कपुस्तके।

इत्याह । विशेषस्तु(१)-कल्पाद्यब्ध्यणु(२)संसर्गभीतिचक्षुःष्वणुर्महान् ।
युगान्ततिभिदृरोच(३)निकटे महदण्यणु ॥
हरेरघोमुखत्वेन विम्वाच विपरीतता ।
हक्पीडनात्ततुन्युहाद्भावनाद् विम्बतो बहु ॥

तमोऽकीर्त्यादिभिः काष्ण्यं शौक्स्यं ज्योत्स्नादिकीर्तिभिः। स्रौहित्यं रक्तपीतादिसन्ध्यारत्नाधरा(४)दिभिः॥

तिनिर्द्धतामयुक्तचक्षुमिन्यम् । इदं च 'शैलीयति पिपीलि-का' इत्यादौ, 'मशकीयति कुञ्जर' इत्यादौ, 'विपरीतोऽभवज्जन' इत्यादौ, 'एकोऽपि स शतं नृप' इत्यादौ, 'मषीयति जगन्नय'मि-त्यादौ, 'श्वेतद्वीपायते जगत्' इत्यादौ, 'पद्मरागायते जगत्' इत्यादौ क्रमेण बोद्धन्यम् । कासांचित्समस्यानां नानाभुवनीय-संसर्गविषयत्वात् (५)तत्मकाराः मदद्यन्ते—

जगतः पलये भूमिर्धौर्गरुत्मत्सुधो(६)द्धृतौ । बलीन्द्रौ(७) हाटकेशीययात्रायां द्वी रसातले ॥

हाटकेशः पातालशम्भुः(८)। रसानले इति त्रितयान्वयि(९)।

⁽१) असाधारण्येन तत्प्रकारस्तु-इतिख,घपु० पाठः।

⁽ २) कल्पाद्यद्याण्ड-इति कपु० पाठः।

⁽३) युगान्ते चातिदृरे च-इति कपु० पाठः।

⁽४) रत्वकरादिभिः-इति खपु० पाठः।

⁽५) भुवनसंसर्गत्वात-इति कपुस्तके।

⁽६) सुघोद्धता-इति खपु॰ पाठः।

⁽७) वलीष्ठा इति खपु० पाठः।

⁽८) हाटकेशः पातालशम्भुः-शते कपुस्तके नास्ति।

⁽९) तृतोयान्वयि-इति कपु० वाडः।

तथा--

द्यौर्विम्बेन जले (१)शाङ्गी त्विधमन्थे द्वयं भुवि। भुवीत्युभयान्विथे। तथा—

पातालं वानरो(२)त्क्षिप्तचन्दनद्वपपन्नगैः । ध्वजपासादधूलीभिर्भूमिः स्वर्गमुपाययौ ॥ श्रीकृष्णस्योदरे सर्वसंसर्गः सार्वकालिकः । 'पातालं भूमिश्च स्वर्गं यया'वित्यन्वयः ।

अगस्त्याऽम्भोधिपानादिपौराणिककथाशतैः । शिवादिदेवसंचारैः सादृश्यः सर्ववर्णनम् ॥

शिवादीति । यत्र शिवो याति तत्र तत्रान्तरीयकतया सर्प-चन्द्रानलादीनामपि गमनमावश्यकमित्यर्थः । साद्द्रयैरिति । लक्षणया सुद्रयग्ने पर्वतद्वय'मिसादौ । औचित्येन-

संग्रामे कुम्भिमुक्ताभिदिंवा तारिकतं नभः।

इत्यादौ। राजशेखरस्तु—

उत्पाटितैर्नभोनीतैः शैलैरामूलबन्धनात् । तांस्तानथीन् समालोच्य समस्यां पूरयेत्काविः ॥

इत्याह । वृद्धास्तु—

कः प्रत्येति प्रतीमो न द्राक् प्रत्येमि प्रतीहि च । नहि नो तिकामित्याचै(३)क्तिमाश्रित्य पूर्येत् ॥

यथा-

पराजितश्चेद्धगवान् जरासन्धेन जन्तुना । अस्ति । प्रतीतिरद्य मे जाता मृगात् सिंहः प्रष्ठायते ॥

⁽१) जलेशाद्योरन्धि-इति ख,घपु० पाठः।

⁽२) वारणे क्षिते-इति कपु० पाठः।

⁽३) न किमित्याद्यै-इति घपुस्तके।

मा संभावय शरुयेन फारगुनस्य पराजयम्।
कः प्रतीयात्कुरुश्रेष्ठ ! मृगात् सिंहः पछायते ॥
निह गाण्डीवकोदण्ड(१)मृगात् सिंहः पछायते ।
तिर्देक कमछपत्राक्ष ! मृगात् सिंहः पछायते ॥
स्वोधमिखल्रम् । तार्किकास्तु(२)—
शब्दादुच्छलिते सिन्धौ शैलाण्डादौ विदारिते ।
त्वत्प्रतापाद्द्रवीभूते स्वर्णाद्रौ(३) मिलने रवौ ॥
विरहे सर्वे दहनः सन्तोषे सर्वमेव शशी ।

वरह सब दहनः सन्ताष सवमव शशा। कामिनि सर्व काम्यं शान्ते छोष्ठायते विश्वम् ॥ वैशेषिकेषु काच्येषु गुणेषूत्कृष्टमन्दयोः।

अपेक्षायां च संसर्गे स्यातामुत्कृष्टमन्दते ॥
वैशेषिकेषु रूपादिपश्चसु । काव्येषु । गुणेषु शौर्योदार्यसौन्दयीदिषु । अपरिकलितकाब्यसरणिगीश्वरं वशीकर्तुमनतिचिरमनुसरन् कविः-

अव्ययेरजहिलक्षः साधारणिवशेषणैः । छन्दो ज्ञात्वा पृथग्वाक्यैः स्वबुद्ध्या मानसीं श्रयेत् ॥ समस्यं पदं वाक्यमिति स्मर्तव्यम्(४) । श्रिश्नां गतयेऽस्मामिदिंज्ञात्रमिह दशितम् । काव्यकान्तारपान्थानामीहगर्थे कियान् श्रमः ॥ इति श्रीमाणिक्यचन्द्रकारिते अलङ्कारशेखरे कविसामध्येरसे समस्यापूरणादिमरीचिः ।

⁽१) कोदण्डो सृगादित्यादि-इति कपु० पाठः।

⁽२) तार्किकास्तु-इति कपुस्तक नास्ति।

⁽३) स्वर्णाद्यण्डादितैजसे-इति खपु० पाठः।

⁽ ४) समस्यापदं वाक्यं स्मर्तव्यम्-इति क,पु० पाठः।

अष्टमं रतम् ।

'रस आत्मे'त्युक्तम् । तत्र यथात्मानं विना शरीरमप्रयो-जकम्, तथा रसं विना काव्यम् । यथाह्—

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्छवणं यथा । तथैव नीरसं काव्यं न स्याद्रसिकतुष्टये ॥

तत्र रसत्वमङ्गाङ्गिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारक-त्वम्। विशेषणं(१) समूहालम्बनवारणाय। रसत्वमपि जातिरिति वयम् । केचित्तु —

कारणेनाऽथ कार्येण सहकारिभिरेव च।
व्यक्तत्वं नीयमानस्तु स्थायी भावो रसः स्मृतः॥
कारणमङ्गनानवयौवनादि। कार्याणि—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपशुः । वैवर्ण्यमश्चमळयावित्यष्टी सात्विका मताः ॥

सहकारिण उद्यानादयः । व्यभिचारिणो ग्लान्यादयः । यदाहुः—

विभावेरनुभावेश्च सात्विकैर्घ्यभिचारिभिः। आरोप्यमाण उत्कर्षे स्थायी भावो रसः स्मृतः॥ तमिदानी विभजते--

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ बीभत्साऽद्भुतदाान्ताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः॥१॥ शृङ्गारत्वहास्यत्वादिकं जातिविशेष एव(२)। व्यक्तिपद्यनस्तु सु-खद्गानात्मकरसवादिमतेन भवत्येवेति दिक् । तत्र शृङ्गारं विभजते-सम्भोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधः स्मृतः ॥

⁽१) अङ्गाङ्गीत्यादि समृहा-इति ख,घपु० पाठः।

⁽२) वाक्यमिदं कपुस्तके नाहित।

तत्र स्नीपुंसलक्षणेष्ठमासी रितरेव सम्भोगः। तदुक्तम्—
अनुरक्तौ निषेवेतां यत्रान्योन्यं विल्लासिनौ ।
दर्शनस्पर्शनादीनि सम्भोगोऽयग्रदाहृतः॥
तत्र नायिकाश्रयः सम्भोगो यथा—
शून्यं वासग्रहं विल्लोक्य श्रयनादुत्थाय किश्रिक्तम् ।
विस्नब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

छज्ञानम्रमुखी त्रियेण इसता वाला चिरं चुम्बिता ॥ आलोक्य नम्रमुखीत्यन्वयः । नायिका चतुर्धा — अनुदा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना(१) ॥ २॥ त्रिवर्गिणः स्वकीया(२) स्यादन्याः केवलकामिनः ॥ तत्र—

अनुरक्ताऽनुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत्॥३॥ साऽनुहेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला॥ देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ॥४॥ परकीयाऽप्यनृहैव विशेषस्तु स्फुटस्तयोः॥ सामान्यवानिता वेश्या भवेत्कपटपण्डिता॥५॥ नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं पुरुषं (३)विना ॥ अस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रमण इति विशेषः। ताश्चाष्ट्या— खण्डितोत्कण्ठिता प्रोष्यत्पतिका(४) चाभिसारिका६॥ कलहान्तरिता वासकसज्जा विप्रलब्धिका॥ स्वाधीनभर्तृका चान्या चतस्रोऽप्यष्टधा मताः॥७॥

⁽१) वराङ्गना-इति कपु०, पराङ्गना-इति च घपु० पाठः।

⁽२) त्रिवर्णिनः-इति कपुस्तके।

⁽३) नायकं-इति क,घपु॰ पाठः।

⁽४) खपुस्तके प्रोपित्पतिका-इति पाठः। सचागुद्ध एवेत्युपेस्यः।

नायकाश्रयो यथा-त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया घत्से मनोहारिणीं ् छक्ष्मीमित्यभिधायिनि वियतमे तद्दीटिकासंस्पृति । वाय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो निर्यातः शनकरेखीकवचनोपन्यासमाळीजनः ॥ रूपसौभाग्यसम्पन्नः कुर्लानः कुदालो युवा ॥ अनुद्धतः सुनृतवाङ् नायकः प्रीतये स्त्रियाः॥ ८॥ अयं बहुपकारोऽपि संक्षेपेण चतुर्विधः। अनुकूलो दक्षिणश्च शठघृष्टौ च ते यथा।। नीलीरागो(१)ऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः॥ ९॥ दक्षिणश्चाऽन्यचित्तोऽपि यः स्याद्विकृतः स्त्रियाम्॥ प्रियं वस्त्याप्रयं तस्याः कुर्वन् या विकृतः(२) शठः॥१०॥ धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः॥ 🕬 विश्वसभस्तु — भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छाति॥ ११॥ नाधिएच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भः स उच्यते ॥ अभीष्टं स्त्रीपुंसलक्षणमेव । स च-पूर्वानुरागो मानात्मा प्रवासः करुणात्मकः ॥ १२॥ विप्रलम्भश्चतुर्घा स्यात्पूर्वपूर्वी ह्ययं गुरुः॥ तन स्त्रीपुंसयोर्नवाऽऽलोकादेवोल्लसितरागयोः॥ १३॥ ज्ञेयः पूर्वीनुरागोऽयमलाभादतिकामयोः॥ यथा-प्रेमार्द्राः प्रणयस्प्रशः परिचयादुहादरागोदया – स्तास्ता ग्रुग्धहशो निसर्गमधुराश्रेष्टा अवेयुर्मयि ।

⁽१) लीनरागी-इति कपुस्तके पाठः प्रकृतविरुद्धः।

⁽२) कुर्वन्नविकृती-इति कपुस्तका

यास्त्रन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-दाशंसापरिकाल्पितास्विप भवत्यानन्दसान्द्रो छयः॥ अथाऽन्यवितासक्तमवगम्य स्ववछभम्॥१४॥ ईष्याविशेन वैमुख्यमेष मान उदाहृतः॥ यथा—

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविश्वमाऽङ्गवलनावक्रोक्तिसंस्चनम् । स्वच्छैरच्छकपोल्पमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः॥ प्रवासः परदेशस्थे द्वितीये विरहोद्भवः॥ १५॥ यथा—

त्वामालिख्य प्रणयकुषितां घातुरागैः शिल्लाया – मात्मानं ते चरणपातितं यात्रादिच्छामि कर्तुम् ॥ अस्रैस्तावनमुहुक्पचितैद्देष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥ इसादि ।

स्यादेकतरपश्चत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ॥ शृङ्गारः करुणाख्योऽयमजस्येव रतेरिव(१)॥१६॥

नतु शुक्रारस्य रितमक्वातित्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनक्वत्वा-त्तस्य विमलम्भेऽसम्भवात् (२)स कथं शृक्षारभेद इति चेन्न, 'धन्योऽहमस्याः कृते द्वािमिमामनुभवािमे' इति तत्रापि तद् भिमानात् (३)। कचित्सम्भोगपोषकत्वेन स्पृहणीयत्वाचेति वि-

⁽१) विप्रलम्भेऽभावात्-इति कपु० पाठः।

⁽२) स्येन्दुमतीरिव-इति घपु० पाठः।

⁽३) तद्दिभधानात्-इति कपु० पाठः

स्तृतं मयैव कान्यरत्ने(१)। श्रीपाद्स्तु—
रतिर्भवति देवादौ मुनौ पुत्रे नृषे गुरौ।
श्रुक्षारस्तु भवेत् सैव या कान्ताविषया रतिः॥
तत्र देवे यथा—

कण्डकोणवि निविष्टमीश ! ते कालक्टमिप महामृतम् । अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदद्यत्ति यदि मे न रोचते ॥

मुनी यथा-

हरत्ययं सम्प्रति हेतुरेष्यतः श्रुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं श्रुभैः । शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालितियेऽपि योग्यताम्॥ पुत्रे यथा—

> पहाहि वत्स ! रघुनन्दन ! पूर्णचन्द्र ! चुम्बामि मूर्भ्नि सुचिरं च परिष्त्रजे त्वाम् । आरोप्य वा हृदि दिवानिश्वसुद्दहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकट्टयं ते ॥

नृषे यथा-

ते कौपीनधनास्त एव हि परं धात्रीफलं भुञ्जते तेषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्तैरेव लब्धा क्षितिः(२)॥ तैरेतत्समलंकृतं निजकुलं किंवा बहु ब्रूमहे ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा॥ गुरौ यथा—

> हा तात ! विश्वजनवत्सळ ! मामकीन-जीवौषध ! ग्रुमणिवंशवतंसभूत !। स्यां चेद्भवत्कुळजसद्मान चेटकः स्यां यद्वा भवचरणपङ्कजरेणुरेव ॥

⁽१) वाक्यरत्ने-इति कपुस्तके।

⁽२) स्थितिः-इति खपुस्तकस्थः पाड एकार्थकत्वादनुपयुक्तः।

हासमूतः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः ॥
चेष्ठाङ्गवेषवैकृत्याद्वाच्यो हासस्य चोद्धवः॥१७॥
कपोलाक्षिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् ॥
विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां सदाब्दकः ॥१८॥
।

नपुंसक्तिमित ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषित प्रनः।
तन्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥
शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपानरोदने(१)॥
वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रख्याश्रूणि वर्णयेत् ॥ १९॥
यथा—

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रमृतिवेरटा तपस्विनी । गितस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो विधे ! त्वां करुणा रुणद्धि नो ॥ क्रोधात्मको भवेद्रौद्धः क्रोधप्रौद्ध्या च वैरिणः ॥ भीष्मवृत्तिरसामान्यो भवेदुग्रक्षियाश्रयः ॥२०॥ स्वांसघातस्वद्यांसाऽस्त्रोत्क्षेपश्चकुटयस्तथा(२)॥ अत्राऽरातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ २१॥ यथा—

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं मनुजपशुभिनिर्मयदिभवद्भिरुद्धायुर्धः। नरकरिपुणा सार्धे तेषां सभीमिकरीटिना-मयमहमस्रक्षेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥ उत्साहात्मा भवेद्धरां बल्दास्त्राश्रयश्च सः॥ नायकोऽत्र भवेत्सर्वैः श्लाष्ट्यैरभि(३)मतो गुणैः॥२२॥

⁽१) भूयानु रोदनम्-इति कपु० पाठः।

⁽२) स्वयं शस्त्रोत्क्षेप-इति कपु॰, श्वासाघातस्वशस्त्रास्त्रोप॰ इति चपु॰ पाठः।

⁽३) रिधगतो-इति खपु० पाठः।

यथा-

श्रुद्राः ! संत्रासमेते विजिहित हरयो ! भिन्नशक्रेभकुम्भा ! युष्मद्रात्रेषु लज्जां दधित परममी सायका निष्पतन्तः । सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमिस नहि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भूभङ्गलीलानियमितजलिंध राममन्त्रेषयामि ॥

भयानको भवेद्गीतिप्रकृतिघौरवस्तुनः॥

स च प्रायेण वनितानीचवालेषु हृद्यते॥ २३॥
दिगालोकाऽऽस्यशोषाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः॥
स्तम्भवैवण्यमोहाश्च वण्यन्ते विवुधैरिह ॥ २४॥
यथा—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुवति स्वन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूपमा पूर्वकायम् ।
शब्पेरर्घावळीढैः श्रमविद्यतमुखश्चेश्विभिः कीणवर्तमा
पश्योदग्रप्ळतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥

विभत्सः स्याज्जुगुप्तातः सौहृद्यश्रवणेक्षणात्।।
निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादत्र महतां नच।। २५॥
यथा—

उत्क्रत्योत्कृत्य कृति प्रथममथ पृथ्त्सेषभूयांसि मासा-न्यंसिसक्पृष्ठिषिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रगन्धीनि जग्दना। आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितद्शनः प्रतरङ्काः करङ्काः दङ्कस्थादास्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमात्ति ॥

विस्मयात्माऽद्भुतो ज्ञेयः स चाऽस्भान्यवस्तुनः॥ दर्जानाच्छ्रवणाद्यापि प्राणिनासुपजायते॥ २६॥ तत्र नेत्रविकारः (१)स्यात्पुलकः स्वेद एव च॥ निस्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथा(२)मताः॥२७॥ यथा—

चित्रं कनकलतायां शरिदःदुस्तत्र खञ्जनिद्धितयम् ।
तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाहान्धकाराणि॥
सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निस्पृहनायकः॥
रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः॥ २८॥
पश्चात्तापः शरीरादियायद्वस्तुविडम्बनम्॥
विवेकचित्तस्थैयादियोगाद्यास्तस्य लक्ष्मणम्॥ २९॥
यथा—

अहाँ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणा वा छोष्ठे वा बलवित रिपौ वा सुहृदि वा। तृणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः

क चित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति शलपतः ॥ स्रणं स्त्रीसमूहः । अन्नाऽहिरिव हारो हेयो नतु हारवदहि-रप्युपादेय इति बोद्धव्यम् । अत्र सर्वत्र तत्तद्रसमात्रे(३) उदाहर-णिमिति स्मर्तव्यम् ।

इदानीं रसानामितरोधितरोधावाह— श्रुङ्गारहास्यौ करूणबीभत्सौ वीररौद्रकौ ॥ भयानकाऽद्भुतौ मित्रे मिथः शान्तो न कस्याचित् ३० शान्ते करूणबीभत्सौ न किंचिद्वेष्टि चाऽद्भुतः॥ श्रुङ्गारे शान्तकरूणौ हास्यस्य करूणो रिपुः॥ ३१॥

⁽१) नेत्रविकासः-इति घपुस्तके।

⁽२) तथा च गीश—इति ख,घपु० पाठः।

⁽३) तेत्तंद्रसन्वमात्रे-इति क,खपुस्तकयोः पादः।

अत्र करुणवीभत्सयोभैत्री विशेषाभिष्रायेणेति स्मृतंन्यम् ।
स्थायी भावो रस इत्युक्तमत आह—
रतिर्हासश्च शोकश्च कोघोत्साहौ भयं तथा॥
जगुण्सा विस्मयो भावा निर्वेदः स्थायिनो नव ॥३२॥
स्थायिनो भावा नवेत्यर्थः । ननु निर्वेदस्य कथं शान्तरसः
स्थायिनो, न्यभिचारित्वादिति चेन्न । अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्र विस्तरः । स्थायिन्नक्षणं तु —

विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छियते न यः॥ स्वात्मभावं नयत्यन्यान् स्थायी भावः स उच्यते ॥२३॥

यथा छवणाकरः(१) । विरुद्धेर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धे रत्या-दिभियों न विच्छियते । विशेषछक्षणं तु-मनोऽनुकुछविषयसु-खात्मकसंवेदनं रतिः । अङ्गक्रीडादिभिश्चेतोविकारो हासः । इष्टनाशादिजनितं चित्तवैक्ठव्यं शोकः । प्रतिकुछेषु तैक्ष्ण्यप्ररोहः क्रोधः । कार्यारम्भे स्थिरसंरम्भ उत्साहः । व्याघादिदर्शन-जनितं चित्तवैक्ठव्यं(२) भयम् । दोषदर्शनात्यदार्थे गर्हणं जुगुप्सा । छोकसीमाऽतिकान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारो विस्तयः । तत्त्वज्ञा-नादीष्यीदिभिः स्वावमाननं निर्वेदः । एते च सर्वभावेषु मुख्याः । यदाह—

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः।
तथा सर्वेषु भावेषु स्थायी भावः स्मृतो महान ॥
विभावो दिविधः, उद्दीपन आलम्बनश्च । तत्र कोकिलवसन्तादिरुद्दीपनः नायिकादिरालम्बनः । योगोत्(३) । अस्माकं

⁽१) यथा छवणाकरः-इति खपुस्तके नास्ति ।

⁽२) मनःक्रेडेयं-इति कपु० पाठः । कार्या ीतः विकास १८०० । १८०० । १८०० । १८०० । १८०० । १८०० । १८०० । १८०० । १८०० ।

⁽३) योगादपि-इति कपु० पाउः।

मते रितत्वादिकमनुभावत्वादिकं च जातिरेव । निह वैशेषिकाः दिवदस्मत्विक्रयेति । अनुभावलक्षणं तु— अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः॥ तत्र—

हेलाविच्छित्तिबिब्बोकिकिलिकि जितविश्रमाः ॥३४॥ लीला विलासो हावश्च विक्षेपो विकृतं मदः(१)॥ मोदायितं कुद्दमितं मोग्ध्यं च तपनं तथा।॥३५॥ लिलतं चेलमी हावाश्चेष्ठाः शृङ्गारभावजाः ॥ एतबास्माभिरेव पपित्रितमन्यत्र । सान्तिकलक्षणं तु- (२)रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्विमहोच्यते॥३६॥ निष्टृत्त्येऽस्य तत्त्यागात् प्रभवन्तीति सान्त्विकाः॥ अस्य रसस्य । व्यभिचारिलक्षणं तु- विद्योषेणाऽभितः काये स्थायिनं भावयान्ति ये॥३०॥ अनु(३)भावादिहेतं स्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः॥ आदिपदात् स्वेदादिपरिग्रहः । ते च—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथाऽस्यामद्श्र(४)माः ॥३८॥ आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिष्ट्रितिः ॥ ब्रिडा चपलता हर्षश्चावेगो जडता तथा ॥ ३९ ॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्वाऽपस्मार एव च ॥ सुप्तं विरोधोऽमर्षश्चाष्यवाहित्यमथोग्रता ॥ ४० ॥

⁽१) वित्तसंमदः — इति घपुस्तके ।

⁽२) इत आरम्य 'व्यभिचारिलक्षणं तु' इत्यन्तः पाठः कपुस्तके नास्ति।

⁽३) अनुभूतादि-इति कपु० पाठः।

⁽४) भ्रमाः-इति खपुस्तके ।

मतिव्योधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च॥ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यक्तिचारिणः ॥४१॥

अमी च मसेकं(१) भाव्यन्ते कविच्छबळतापि(२) । यथा 'काडकार्य श्रमळक्ष्मण' इत्यादों । अत्र काडकार्यमिति वितर्कः । भूयोऽपि दृश्येत सेत्यौत्सुक्यम् । दोषाणामिति मतिः । कोपे-ऽपीति स्मृतिः । किं वक्ष्यन्तीति शङ्का । स्वप्नेऽपि सा दुर्लभेति दैन्यम् । चेतः स्वाध्यमुपैहीति धृतिः । कः खिवत्यादि चिन्ता । इत्यलङ्कारशेखरे विश्रमस्ते रसमरीचिः।

STATE OF THE STATE

'परे रसदोषाऽभावानुकूछवर्णादयः काव्यवारीरे मनः' इत्युक्तम् । अतो रसदोषानिदानीपाह— स्वस्वदाब्दैरुपादानं भावस्य च रसस्य च ॥ कष्टमकल्पनीयत्वमनुभावविभावयोः ॥ १॥ प्रकान्त(३)रसवै।रित्वं तेषां व्यक्तिविपर्ययः॥ अनौचिती च सर्वत्र रसे दोषाः स्युरीह्याः॥ २॥

सामान्यतो विशेषतो वा स्वस्ववाचकशब्दमतिपादि(४)ताः नां निर्वेदादीनां रत्यादीनां वा रसानतुगुणत्विति सकलातुः मवसिद्धम् । तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दोपादानं यथा--

सत्रीडा दियतानने सकरणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रासा भ्रजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । सेर्घ्या जन्हुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्वसा नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायाऽस्तु कः ॥

⁽१) प्रत्येकमेव श्लाध्यन्ते-इति ख,घपु० पाँउः।

⁽२) सर्वभावतापि-इति कपुर पाठः। 💛 🕾 🕾 🕾 😤

⁽३) प्रकृते-हात कपु॰ पाठः,।

⁽४) पादकानां--इति कपुस्तके।

सत्रीडा नयननिपातनात् । अत्र त्रीडादीनां स्वस्वभावपः तिपादितानां चमत्कारजनकत्वस्य सहृदयसाक्षिकतया तदभावाः देव रसभङ्ग इत्युचितम् । एतदेव पत्युदाहरणेन प्रतिपादयन्ति— व्यानम्रा दियतानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा सुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।

मिलभूः सुरसिन्धुदर्शनाविधौ म्लाना कपालोदरे इसादि । स्थायिनो यथा —

संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां (१)परस्परम्

ठणत्कारैः (२)श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥ धंमप्रहारः संग्रामः॥ अत्रोत्साहस्य । रसस्य रसग्रब्दपतिपादि-

तस्य रसाऽजनकत्वम् । यथा--

तामनङ्गजयमङ्गळित्रयं किंचिदुचभुजम्ळशोभिनीम्। नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसा निरन्तरः॥

श्रृङ्गारादिपद्वतिपादितस्य यथा-आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिकः

्यक्तातुरागसुभगामभिसाममृतिम् । ् प्रश्लेष बाल्यमतिदृत्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥

अनुभावस्य कष्टमकरमनीयत्वं यथा-कर्पूरधृिखधव्हचुतिपूरधौत-

दिखाण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः 🕒 🕞

कीलाशिरोंऽशुकानिवेशविशेषकल्यि । व्यक्तस्तनोन्नातिरभून्नयनाऽवनौ सा ॥

⁽१) स्वहाराणां-इतिकपुर पाठः।

⁽२) पुस्तकत्रयेऽपि झणत्कारैः-इति पाउः। सःचाऽसङ्गतः इव-प्रतिभाति ।

अत्र चन्द्रादय उद्दीपनाविभावाः श्रृङ्गार्(१)योग्यानुभावप्रतीत्यास्वादनाऽपर्यवसायिनः स्थिताः। यद्यप्यंशुक्रिनेवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानादनुभावत्वापर्यवसानम्(२)। यद्वा पुंनिष्ठः एव श्रृङ्गारः प्रतिपिपादियिषितः,
'अभूत्रयनावनौ से'त्यनेन तस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनातः। नच
पुंसि कश्चिदनुभाव उपात्तः, नच विभावराक्षेपाई इति कष्टेन कस्पनीयः। विभावस्य यथा-

परिहरति रितं मितं छुनीते
स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः ।
इति बत ! विषमा दशाऽस्य देहं
परिभवति मसभं किमत्र कुपैः ॥

'इत्यनेन प्रकारेणास्य द्याः देहं परिभवति' इत्यन्वयः। अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादाविष (३) सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्रपतिपाद्यः, प्रकरणादिसापेक्ष(४)त्वात्। प्रकृतरस्विरोधिविषयको विभावादिः । तत्रः विभावव्यभिचान्णोहदाहरणं यथा-

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रूषं भिये ! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतिमव ते सिञ्चतु वचः । निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं न मुग्ये ! प्रत्येतुं प्रभवति गतः काळहरिणः ॥

⁽१) शुङ्कारयोग्या अनुसावाप्रतीत्या-इति खपु०, योग्या अनु-भावाः प्रतीत्यानास्वादना-इति च घपु०पाठः ।

⁽२) पादानात्तस्य तद्युभावकत्वपर्यवसानम्-इति खभ्यपु० पाठः।

⁽३) संभावनात्कामिनीरूपो विभावोऽप्यत्र प्रतिपाद्यः—इति कपुट पाटः ।

⁽४) सन्यपेक्षत्वात्-इति घपुस्तके।

अत्र शृद्धारे प्रतिकृत्तस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावः तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च न्यभिचार्यक्तोऽयुक्तः (१), शान्ते निवेदस्य स्थायित्वात्। न्यक्तिविषयय इति । यद्यक्तौ यद्वर्णनमनुष्तितं
तत्र तद्वर्णनम्। न्यक्तयो दिन्या अदिन्या दिन्यादिन्याश्च । तत्र
दिन्यत्वम् अपत्येकरूपता। यथा-शिवादेः शेषादेः । अदिन्यत्वम् पत्येकरूपता। यथा-पालतीमाधवादेः (२)। दिन्यादिन्यत्वम् उभयद्भपत्वम् (३)। यथा श्रीकृष्णादेः । त्रिविधा अप्येते चतुर्विः
धा(४) भवन्ति । वीररौद्रश्चक्षारशान्तरसप्रधानाः धीरोदात्तधीरोद्वतधीरलिलतधीरप्रज्ञान्ताः। यथा-रामभागवश्चीकृष्णजीमृतवाः
इनाः । एते चोत्तममध्यमाऽधमभेदाद्धह्वो भवन्ति । तत्र स्वःपाः
तालगमनसमुद्राचुलङ्कनप्वतस्कोटनाचुःसाहो दिन्येष्वेव वर्णः
नीयः । अदिन्येषु तु यावदेव लोकप्रसिद्धमृत्वितं तावदेव वर्णः
नीयः । अदिन्येषु तु यावदेव लोकप्रसिद्धमृत्वितं तावदेव वर्णः
नीयम् । अनौविती च महान् रसदोषः । सा च—

भवानीशङ्करादीनां पित्रोवां केलिवर्णनम् । अत्युक्तिवां नभःसाभ्यं स्तनादा(५)वित्यनौचिती ॥ इत्यनेनोक्तास्ति(६) । यद्यपि कुमारसम्भवे कालिदासेन वर्णितम्, तथाप्यवीचीनैने कर्तेव्यम्। नहि गजादीनापौदर्ये तेजो वटकाष्ट्रमशितं पचतीत्यस्मदादीनामप्यौदर्येण(७) तेजसा तथा भ

⁽१) रूपोऽनुभावः तत्र प्रकाशितो निर्वेदस्य-इति कपुस्तके।

⁽२) मत्यैकरूपता-मालती-इति क, घपुस्तकयोगिस्ति।

⁽३) उभयकपत्वं-इति क,घपुस्तकयोने दृश्यते।

⁽ ४) अप्येताश्चतुर्घा-इति कपु० पाठः।

⁽ ५) स्तनादी स्यादनौचिती-इति ख,घपु० पाठः।

⁽६) इत्यनेनास्ति वर्णनम्-इति कपु० पाठः।

⁽७) गजादीनामुद्येत्यस्मदादीनामुद्येण-इति क.ख-पुस्तकयोः।

वितव्यमिति न्यायात् । तस्यापि दोषत्वाद्वा दोषान्तरवदिति(१)। दोषो व्यक्तिविवेकेऽयं कविलोकविलोचने । काव्यमीमांसकप्राप्तपहिमा महिमाऽऽहतः(२)॥

यदाह महिमा-

अनौचित्यादते नान्यद्रसभद्गस्य कारणम् । प्रसिद्ध्यौचित्यमूला हि रसस्योपनिषत्परा ॥

ईहशा इत्यनेनान्येऽप्यनौचित्यहेतवो दोषा भवन्तीति दर्शितम्।
यथा-नायिकाया मानादिना चरणमहारादिना वा नायकस्यात्यन्तिककोपादिवर्णनम् । व्यक्तिविपर्ययानौचित्ययोरवान्तरः
भेदिविवक्षयेदं(३) भेदकथनम् । अमीपां कचिददोषतापि । यत्र
न रसहानिभेवति तत्र सहद्येरैव पर्यालोचनीयमिति ग्रन्थगौरवभयानेह तन्यते इति ।

इत्यलङ्कारशेखरे विश्रमरत्ने रसदोषमरीचिः।

इदानीमनुक्लान् वर्णादीनाह(४)— उद्दामा वीररौद्रादौ छन्दोरीत्यक्षरादयः॥ हृद्याः शुङ्गारहास्यादौ परयोर्भध्यमा गानिः॥ १॥ रौद्रादावित्यादिपदेन भयानकस्य, हास्यादाविति करु-णस्य परिग्रहः। परयोर्बीभत्साद्भुतयोः । शान्तस्य नियमो

⁽१) दोषान्वकतुं वदन्ति-इति कपु० पाठः।

⁽२) 'दोषो व्यक्तिविवेकेऽमुं ""मीमांसिकप्रात' 'दोषं ""वि-वेकेषु ""मीमांसिषु प्रातं - 'दोषं "मीमांसिषु प्रातमहि मा महिताहते - इति पाठत्रयं क्रमेण क,ख,घपुस्तकेषु परुभ्यते।

⁽३) विवसया भेदः-इति क, धपु० पाठः।

⁽ ४) वर्णनीयानाइ-इति कपुः पाठः।

नास्तीति हृदयम् । उद्दामा इति । छन्दः दण्डकहंसीस्रग्धरादि । रीतिर्गीडी । अक्षरेषु श्रीपादः—

उदायाः सान्तरालेन(१) सजातीयेतरेण च । योगाष्ट्राद्याश्च(२) चत्वारः श्वषी(३)विकटगुम्फना ॥ हृद्या इति । उपेन्द्रादिच्छन्दः । इह रीतिर्वेदभी । अक्षरेषु पुनः स एव(४)-

रणौ(५) च छव्वन्तरितौ नश्चोपर्यनुनासिकः। असमासोऽथ सोऽल्पो वा हृद्यं स्यात्सन्धिसौख्य(६)वत्॥

यथा-

अनङ्गरङ्गपतिमं यदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गाः । कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्ताऽपरचिन्तनानि ॥ अत्र वैपरीत्यं दोषायेति मनसि कृत्वा कचिददोषतामाह-वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कचित्कचित् । रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वनपे। ष्यते ॥ २ ॥

यथा--

मन्थायस्तार्णवाम्भः प्लुतकुहरचल्रन्यन्दरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्मलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः । कृष्णाकोधायद्तः कुरुशतनिधनोत्पातनिर्घातवातः केनाऽस्मित्सहनादमातिरसितसस्वो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम्॥

⁽१) स्वान्तरालेन-इति कपु० पाठः।

⁽२) यौगाद्याश्चैव-इति कपु० पाठः।

⁽३) शेषा-इति कपुस्तके।

⁽ ४) पुनस्तु एवं-इति कपु० पाठः।

⁽ ५) नसौ-इति कपु॰, ईशौ-इति घपु॰ पाठः।

⁽६) सौष्ठवम-इति घपु० पाठः।

भेरीशतसहस्राणि ढकाशतशतानि च। एकदा यत्र हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते(१)॥

अत्र हि न वाच्यमुद्दामं(२) प्रश्नत्वात् । प्रवन्धश्चाभिने-यत्वात्र तथा । किन्तु वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्दामा वर्णादयः । कचिद्वाच्यौचित्यात् । यथा-

शङ्कन्याकीर्णरङ्क द्वतिनिश्चतश्चण्यदिन्यत्तरश्च ज्याघोषश्चन्धकण्ठीरवरवचिकतन्यस्तमातङ्गयूथम् । खद्गन्यास्त्रनखद्गं तुमस्रकस्रुकं मान्तक्क्षज्ञस्तं भक्षध्वस्ताऽच्छमरस्त्रं वनसुवि मृगयाकर्भं तेन प्रतेने ॥

अत्र हि वाच्यस्य सर्वेत्राणिविष्ठवात्मकमृगयाया एव त-थात्वात् तत्त्रम् । कचित्त्रवन्धौचित्यात् । यथा कादम्बयादौ शृ-ङ्गारेऽपि न मम्रणा वर्णो इति दिक् ।

सर्वसाधारणं दोषमाह—

गृहीतमुक्तको नेष्टो हरचानां विशेषतः॥ मात्रभेदोऽप्यतः दलाष्ट्यः पदे त्वेष शुभावहः॥३॥

एकस्य पदस्य शेषे यो वर्णः सोऽपरस्याद्ये न दीयते । यथा-नाककछा । इकाररेफचकाराणां तु सुतराम् । यथा-

प्रवाहहरिता दुर्वा विहाररसितं (३)तथा । स्फूर्जन्काचचया सूमिर्भूयः पुण्येरवाप्यते ॥

मात्राभेदे तु स्वल्पो दोषः। यथा-नाककादिम्बनी । पदे त्वेष न दोषः, किन्तु गुणः। यथा 'वन्दामहे महेशान' इत्यादौ ।

⁽१) पद्यमिदं ख,घपुस्तकयोगीस्ति ।

⁽ २) बाच्यमुद्दामं प्रवन्धत्वात्-इति कपु० पाठो विपरीतः ।

⁽३) विवाहरसितं—इति क,खपु० पाठस्त्दाहरणाऽननुक्रुलः।

अन्यद्प्याह—

रणयोख्र(१) चवर्णस्य श्रीधिल्यायैव भूरिता ॥ ४ ॥ रेफ(२)णकारचवर्णाणां भूयस्त्वं श्रीथिल्यहेतुत्या रसहानि-

करमित्यर्थः ।

सन्धौ वर्णदोषमाह--

शरहा(३)स्तादतिहृद्ये नमशरहाः कादकाराच ॥ छचतथशरानकारा(४)द्धरादोषाय भूषसां योगः॥५॥

तात् तकारात् कात् ककारात् अधरा अधीवार्तेनः अ-तिहृद्ययोः शृङ्गारहास्ययो रसयोदोषाय भवन्ति । शब्ददोष-कष्टस्यान्वयवोधिवरोधिता, अस्य तु तस्मिन्नपि रसहानिरिति विशेषः । अनैकान्तिकवाधयोरिवाऽनुमितौ । एतिद्विन्ने तदिति रहस्यम् । भूयसां वर्णानां योगः कात्स्न्यीदिपदे ।

श्रुत(५)मेवाऽन्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ।
काव्याळङ्कारविद्या(६)यां शौद्धोदानिरस्त्रयत् ॥
उपक्रमो दोषगुणावळङ्कारोऽथ वर्णकः ।
सम्प्रदायः कवस्तस्य सामध्येमथ विश्रमः ।
अष्टौ रत्नानि दीप्तानि सन्त्यळङ्कारशेखारे ॥
चत्वारः स्युरळङ्कारे सम्प्रदाये मरीचयः ।
सामध्ये द्वौ परस्मिस्तु पञ्चके स्युस्त्रयस्त्रयः ॥

⁽१) रलयोश्च-इति कपु॰ पाठः।

⁽२) रेफलकार-इति कपु० पाठः।

⁽३) रसहा-इति कपु० पाउः।

⁽४) शककारा-इति कपुस्तके, मकारा-इति घपुस्तके।

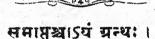
⁽५) श्रुति-इति कपु॰ पाठः।

⁽६) विद्याभ्यां-इति कपुस्तके।

मामकीनां कृतिमिमां द्वेषतो (१) दृषयन्ति ये ।
काव्यवार्ता न जानन्ति ते नृनं पांसुलासुताः (२) ॥
आस्ते यद्यपि पूर्वपण्डितकृतव्याख्यैव संख्यावता—
मानन्दाय तथापि केशावकवेषीचामियं गुम्फना ।
व्याख्यासौष्ठवशब्दलाघविमयः सम्बन्धपूर्वापर—
पत्यर्थपतिबन्धनिर्मलगुणा (३) कुत्राऽन्यतो (४) लभ्यताम् ॥
तक्षेभौदमतिः प्रशस्तकवितावल्लीवसन्तोत्सवः
कोशव्याकरणप्रपश्चचतुरोऽलङ्कारपारङ्गमः ।
श्रीमत्केशावामिश्रमद्भुतगुणावासं नियुज्य स्वयं
चक्रे शक्रसमः प्रबन्धम (६) मलं माणिक्यचन्द्रो नृषः ॥

इति श्रीमन्महाराजमाणिक्यचन्द्रकारिते केशविभश्रकृते अलङ्कारशेखरे विश्रमरत्ने

अनुकूलवणीदिमरीचिः।

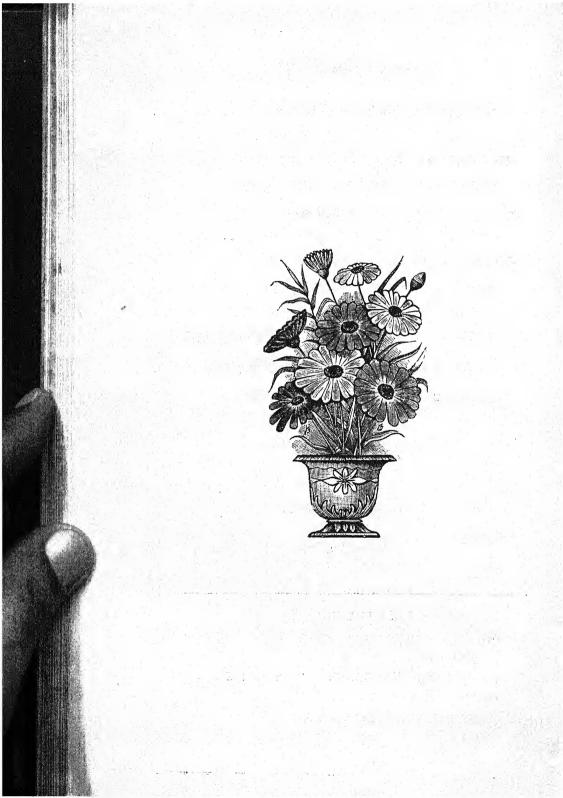
⁽१) द्विषन्तो-इति ख,घपु० पाठः।

⁽२) पांसुलाः स्मृताः —इति कपु,० पांसुलाः सुनाः—इति घपु० पाठः।

⁽३) संख्यासौष्ठवः प्रत्यर्थप्रातिबन्धः गुणः-इति ख,घपु० पाठः ।

⁽४) कुत्राप्यतो-इति कपु० पाठः।

⁽५) मनघं-इति ख,घपुस्तकयोः पाठः।

अलङ्कारशेखरान्तर्गतानां कारिकाणां वर्णक्रमानुसारि सूचीपत्रम् ।

		. 20	
कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्काः
अत्यन्तानन्दसन्दोह	४०	क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः	60
अनुकूलो दक्षिणश्च	૭૭	गतागतसमत्वं च	६९
अनुप्रासेषु नो कष्टं	રક	गमनं हस्तिसिंहाभ्यां	44
अनुभावादिहेतूंस्तान्	३८	गर्वो विषाद औत्सुक्यं	<৪
अनुभावो विकारस्तु	<৪	गुणः सामान्यतो द्वेघा	२१
अलङ्कारस्तु शोभायै	ह	गृहीतमुक्तको नेष्टो	9.8
अविमृष्टविधेयांशं	१६	चन्द्रक्लाम्बुजदाम	८०
अष्टार्थदोषा विरस	१९	चम्पकैहमकेतक्या	88
असतोऽपि निबन्धेन	५९	चरणः पह्नवाम्भोज	. 40
आलस्यं चैव दैन्यं च	68	चित्रवक्रोत्त्यनुप्रास	२९
इवाद्येः प्रतिमानाद्ये	पूद	ज्ञेयः पूर्वानुरागोऽय	૭૭
ईर्ष्यावशेन वैमुख्य	9:	तत्र नेत्रविकारः स्यात्	૮ર
उत्साहात्मा भवेद्वीरो	۷٥	ताराभिश्च रदा	કષ
उद्दामा वीररौद्रादौ	८९	तिलप्रस्नं नासायाः	ध३
उन्मत्ताद्यभिधानेषु	26	त्रिवर्गिणः स्वकीया स्या	७६
उपमा रूपकोत्प्रेक्षा	32	दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि	99
एकस्मोदासहस्रं च	६७	दर्शनं वमदङ्जादि	42
कटाक्षो यमुनावीचि	५०	दिगालोकास्यशोषाङ्ग	८१
कपोलाक्षिकतोलासो	60	द्वयर्थं न नर्मणि ग्राम्यं	२८
कलहान्तरिता वासक	૭ફ	धूसरा अथ धूल्याद्या	६६
कवयः कुर्वते शकाः	६९	धृष्टो ज्ञातापराघोऽपि	90
कष्टाप्रयुक्तसन्दिग्ध	१४	नहि कश्चित्प्रियस्तस्या	30
काला ऋतुवयः सन्धी	६१	नाधिगच्छति चामीष्टं	છ
काव्यं रसादिमद्वाक्यं	ર	नाभी रसातळावर्त	84
		The state of the s	

कारिकाः	पृष्ठाङ्काः	कारिकाः	पृष्ठाङ्का
नाश्त्रीलं भगवत्यादौ	र ३५	लीला विलासो हावश्च	- ক - ১৮
निर्वृत्तयेऽस्य तत्त्यागात्	८४	वनृवाच्यप्रबन्धाना	९०
नेत्रं चकोरतन्नेत्र	88	वर्ण्यश्च राजा देवी च	ફ
न्युनं विसन्धि य्याकीणं	१६	वण्यौं माधुर्यमाश्रित्य	કુહ
पदवाक्यतदर्थेषु	રક	वल्लीस्मरधनुर्वीचि	85
पदानां वृत्तयस्तिस्रः	१०	वाक्यार्थातिशयश्लेष	35
पद्येषु रीतयो गौडी	G	विप्रलम्भश्चतुर्घा स्यात्	99
परकीयाऽप्यनूढेव	. 98	विरुद्धैरविरुद्धैर्वा	ر ۶
पश्चात्तापः शरीरादि	ج ۶	विरुद्धं च समस्तं च	30
पीठप्रस्तरभू चक्र	४९	विस्मयात्माऽद्भुतो ज्ञेयः	૮૧
पूगाञ्जतत्कोरकविव्य	89	शरहास्तादतिहृद्ये	९२
प्रकान्तरसवैरित्वं	64	शान्ते करुणबीभत्सी	૮૨
प्रतापोऽकांग्निवज्राद्येः	44	श्रुङ्गारहास्यकरुण	رونو
प्रतीत्यवाधान्न न्यून	२६	श्रङ्गारहास्यो करुण	ر دع
बाहुर्विसेन विद्यु	8६	शोकोत्थः करणो ज्ञेयः	ر ده
बाहुर्बक्षः कपाटेन	५३	श्वेताश्चनद्राद्यो ज्ञेया	100
बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः	65	समस्ते यतिभङ्गो न	ह ५ २७
भयानको भवेद्भीति	८१	सम्भोगो विश्वसमञ्ज	
भाविकत्वं सुशब्दत्वं 🦈	२२	सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः	Gly
भृतकाद्येश्च भृत्याद्ये	319	सहोक्तिरन्यदेशस्त्रं	८२
मतिव्याधिस्तथोनमाद	29	साऽनूढेति यथा राज्ञो	32
मुद्रा पदस्य वाक्यस्य	९	46	. હદ્
यमुनावीचिनीलाश्म	કર	स्च्यप्रतलश्र्वाणु	- ४९
रणयोश्च चवर्णस्य	९२	संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं	२१
रतिर्हासश्च श्लोकश्च	८३	स्तनयोरिव,नारीणा	48
राज्ञामत्यन्तपीनत्व	५३	स्यादेकतरपञ्चत्वे	96
रीतिरुक्तिस्तथा मुद्रा	६	स्वस्वशब्दै रुपादानं	4
रूपसीमाग्यसम्पन्नः	99	स्यांसघातस्वशंसा	60
रेखाकाराऽलिखुश्यामा	86	हस्त्यर्भ चन्द्रा बृतवो	६१
लिलतं चेत्यमी हावा	८४	हासमूलः समाख्यातो	60
	The second second		Contract to A

प्रन्थान्तर्गतानां पद्यानाम् अकाराद्यनुक्रमणिका ।

पद्यानि	पृष्टानि
अगस्यास्भोधिपानादि	७३
अङ्गत्या यदि निर्दिशे	કર
अर्थे प्रजानामधिपः 🐇	२७
अथ सुललितयोषिद्	33
अद्यारभ्य चिरं साधो	१३
अधरेऽत्यन्तमाधुर्यं	12
अधरः किसलयमङ्ब्री	४६
अधस्तादन्धकाराणां	કર
अनङ्गमङ्गलगृहा	30
अनङ्गरङ्गप्रतिमं	् ९०
अनुरक्ती निषेवेतां	७६
अनौचित्याद्वते नान्य	69
अन्धकारेऽतिकाठिन्यं	६५
अपिधानाद्यपूपादि	90
अपिधानेन हे वत्स	१४
अब्धौ द्वीपोद्रिरत्नोर्मि	६२
अभिघातिपराराति	५६
अभिसारे भयभ्रंशो	६५
अभ्युन्नताङ्गष्टनख	40
अमुष्य दोभ्यामिरिदुर्ग	92
अयमुद्यति मुद्रा	२३
अरण्येऽहिबराहेभ	६२
अर्थैः कृतार्थयन्त्येके	ક
अलङ्कारिशारीरत्नं	ર ર
अलङ्कारसहस्रेः कि	. २१
अलङ्काराश्रिताः केचि	२३

पद्यानि	पृष्ठानि
अरुङ्कारे गुणे दोषे	રક
अलङ्कृतमपि श्रव्यं	28
अवन्तिनाथोऽयमुद्रम	५४
अवलोकय निस्पन्दो	१२
अव्ययैरजहिल्कड्रीः	ક્રહ
अश्वे वेगित्वमौन्नत्यं 📉	६३
अद्यादश द्वीपविद्या	६८
अष्टादश स्मृता विद्या 🗀	. ६०
अष्टौ योगाङ्गवस्वीश	६८
अष्टी रत्नानि दीप्तानि	९२
अस्या भुजाभ्यां विजिता	કદ
अहौ वा हारे वा 🦠 🦠	८२
आघूर्णितं पक्ष्मळ 💎 👙	. 33
अल क्य कोमलकपोल	८६
आवाति वारिधर	34
आश्रमे ऽतिथिपूजैण	६५
आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वी	9
आस्ते यद्यपि पूर्व	९३
इन्द्रेण किंस यदि	₹₹.
इववद्वायथाशब्दाः	पृह
इववद्वाहिहीहरूम	६१
उत्हत्योत्हत्य कृति	< 8
उत्पाटितैर्नभोनीतैः	ક્ર
उदयति कनकाचलयो	34
उदाहरणमेतेषां	६८
उद्दामाः सान्तरालेन	९०

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
उद्याने सरणिः सर्व	६२	कामं कमलपत्राणां	५५
उन्मीलन्मधुगन्धलुब्ध	9	कारणेनाऽथ कार्येण	७५
उपक्रमो दोषगुणा	९२	काव्यालङ्कारपारङ्गम	₹ 2
उभी यदि व्योम्नि पृथक्	३३	काव्यं यशसेऽर्थकृते	ક
एक ऐन्द्रः करी चौश्वो	६७	काहमस्मि गुहा विक	38
एकादश महादेवाः	. ६८	किमिन्दुः किं पद्मं	३३
एतत्स्वप्ने गया दृष्टं	. ७१	कि रोदिषि हा रावैः	१९
एतेषामेव दोषाणां	રક	कुवेरस्येव भगवान्	१८
एवं रथिनमन्थान	90	कुशलं तस्या जीवति	२२
पहोहि वत्स रघुनन्दन	७३	कूर्णसेन स्थगितहद्या	કર
कण्ठकोणविनिविष्ट		कुर्माकारं चरणयुगलं	५४
कण्ठः किमस्याः पिक	४६	कृतमनुमतं दृष्टं वा	. Co
कद्ली कद्ली करभः	કર	कृतावरोहस्य हया	્લક
कनकक्रमुकायितं	८८	कृत्याछायागजाङ्गार	६६
कमलासम्पदोः कृष्ण	60	कृष्णत्वं सर्ववृक्षाहि	ફ
करकिसलयेन सुदृशा	ઇ૭	के मण्डयन्ति स्तन	. ৩१
कर्तव्या रत्नसिंहाद्या	५ ५	केशस्य दीर्घकौटिल्य	५२
कर्पूरधृलिधवल	८६	केशान्धकारादथ	8३
कलमधुरं किल क्रुजन	३६	केसराशोकयोः सत्स्री	५९
कलशीयति क्चकमलं	८७	कोऽयं द्वारि हरिः	२९
कल्पदेशीयदेश्यादि	46	कोशव्याकरणाप्तोक्ति	१०
कल्पद्रुमो न जानाति	३२	कोशातकीपुष्पगुलुच्छ	84
कल्पाद्यब्ध्यणुसंसर्ग	૭૨	कः प्रत्येति प्रतीमो न	७३
कल्याणानां त्वमसि	२७	ऋव्यादो देवरो वारि	90
कवीनां घरनाऽन्यैव	45	क्रियाकारकसम्बन्ध	३०
कस्ते पुरन्दरादन्यः	३३	क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य	१७
काचित्समस्तान्वयिनी	३४	कचिद्ग्रे प्रसरता	१९
कादाचित्कीं द्युति धत्ते	30	काकार्यं शशलक्ष्मणः	4
कान्तिर्वृत्तानुपूर्वत्वं	५२	क्षिप्तो हस्तावलग्नः	२८
कामिनीनयनकज्ञल	३२	क्षीराम्भोधेः शशीव	ર
			0.000

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
क्षुद्राः संत्रासमेते	८१	जरद्रवः कस्बल 📨 🏸	ी १८
गजे सहस्रयोधित्व	६३	जलकेली सरःक्षाम	ેદ્દેષ્ઠ
गद्यमुत्कलिकाप्रायं	६	जलफलपलमूलं	: 50
गमनमळसयातैः	३६	जानामि जानिक कलिन्द	ં
गाहन्तां महिपा निपान	१ट	जिह्नेन्द्रगोपखद्योत	६६
गुणवत्यपि निर्दोषे	२९	ततः परमोमित्युक्त्वा	१७
गौडीयैः प्रथमा मध्या	છ	तत्पद्द्यां पदं धत्ते	-43
गौडी समासभूयस्त्वात्	9	तथाभूतां हुष्ट्वा नृव	१६
गौगौंः कामदुघा सम्यक्	ંક	तद्दोषौ शब्दार्थो	3
ग्रन्थाः काव्यकृतां हिताय	१	तदर्थातिशये शैव्रये	વંદ
त्रामतरुणं तरुण्या	१२	तद्ख्पमपि नोपेक्ष्यं	१४
यामे धान्यलता दृक्ष	६२	तदेतद्वाङ्मयं भूयः	द
त्रीवामङ्गाभिरामं	८१	तद्दन्ता नागरङ्गानि	83
ग्रीष्मे पाटलमही	દ્દેશ	तन्वी श्यामा शिखरि	४५
चकार सा मत्तवकोर	કક	तमालपत्राभरणा	३२
चकोरकोकिलापार वत	- ६६	तमोऽकोत्योदिभिः काष्ण्य	ં હર
चकोरनेत्रैणहु गुत्र छानां	88	तया प्रशृद्धाननचन्द्र	84
चक्रेण विश्वं युधि	8९	तर्कप्रौढमतिः प्रशस्त	९३
चतसुःचपि मूर्घन्यं	· · · ·	तस्य गोप्तुद्विरेकाणां	કર
चत्वारः स्युरलङ्कारे	९२	तस्य चानुकरोतीति	५८
चन्द्रानन चन्द्रदिनं	५५	तस्य पुष्णाति सौभाग्यं	40
चन्द्रे कुलटाचका	६३	तस्य संवृतमन्त्रस्य	२६
चन्द्रे शशैगयोः	. ફિંગ	तस्या बाहुलता पाणि	₹'₹
चम्पकदामहरिद्रा	प्तर	तस्याभवत्स् नुरुदार	५३
चलति कथंचित्पृष्टा	३७	तामनङ्गजयमङ्गल	८६
चाहता वपुरभूषयदासां	३८	तामरसे सालसता	३६
चित्रं कनकलतायां	65	तारा रदानां वदनस्य	કર
चिरन्तनस्यापि तथा	ξo	तिमिरस्य तथा मुध्ट	પૂર્
विरप्रवासिंह्तव	89	तुरङ्गमथ मातङ्ग	१७
जगतः प्रलये भूमि	७२	तृणीकृतमिधिक्षिप्तं	4

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
ते कौपीनधनास्त एव		धार्तराष्ट्राः शतभिषक्	६८
ते हिमाचलमामन्ज्य	- 28	धीरो विनीतो निपुणो	१ ६
तं शरैः प्रतिजग्राह	२७	धूसराणि रजो खूता	६७
त्रयं कालाग्निभुवन	হত	न किलाऽनुययुस्तस्य	२७
त्रुटौ विश्रान्ति।रत्येके	the state of the s	न जीमृतच्छेदः सहि	કર
त्वत्त्रयाणसमुद्भूत	१९	न्युंसकमिति ज्ञात्वा	60
त्वदाननमधीराक्ष	32	नयने खञ्जनकमले	88
त्वन्नाभिकूपः पातालं	84	नवपलाशपलाशवनं	3 ?
त्वामालिख्य प्रणय	96	नवाङ्गद्वारभूखण्ड	६८
त्वं पीयूष दिवो	38	नहि गाण्डीवकोदण्ड	૭૪
त्वं मुग्धाक्षि विनैव	99	नागेन्द्रगमनः पीन	५३
द्धत्युरोजद्वयमुर्वशी	24	नागेन्द्रहस्तास्त्वचि	33
दन्तस्य जीरका ज्ञेयां	48	नाभीबिलादुचलिता	82
द्मनकतरुशाखा	80	नाम तत्तदुपाधौ स्यात्	६१
दश हस्ताङ्गळी शस्भु	53	नारीणां श्यामता पातः	49
दिवा न परिभूयते	३५	नितम्बगुर्वी गुरुणा	३०
द्वष्टिं हे प्रतिवेशिनि	२३	नितम्बः स्वर्णपीठं ते	82
देवर्षिवरशापाद्यै	৩१	निभसङ्काशनीकाश	५६
देवव्रते वाञ्छति दीर्घ	२३	निर्दोषरंतसुभगैः	८७
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः	4	निद्धिं गुणवत्काव्य	ર
देव्यां सौमाग्यलावण्य	६२	निर्भर्दिसताशोकदळ	ુ ૪૭
देशे बहुखनिद्रव्य	६२	निर्माल्यं नयनश्चियः	९
दोषो व्यक्तिविवेकेऽयं	८२	निर्ययौ रुद्रनयनात्	१९
दोषः सर्वातमना त्याज्य	यो १४	निष्कान्तं सदनादुदैक्षि	ર
द्यौविंग्षेन जले शाङ्गी	\$0	निष्ठ्यतोद्गीर्णवान्त्यादि	- 24
द्वित्रिकोषपरिज्ञानं	4	निःशेषच्युतचन्दनं	. 20
द्रैरूप्ये चाप्रसिद्धौ च	् ६७	नीलाब्जानां नयन	22
धरणी धारणी गोणी	६९	नूनं ते चोरिता तन्व	હ 9
धवलयदिव जगद्खिल	५१	नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे	३७
धातुताम्राधरः प्रांशु	48	नृपे कीर्ति प्रतापाऽऽज्ञा	88
	7 1 3 3		Y THE S

पंचानि	पृष्ठानि	पद्यानि	ृष्ट्वानि
नेत्रे स्नैग्ध्यं विशास्त्रवं	५२	प्रतिमानं प्रतिविम्बं	५६
नैसर्गिकी च प्रतिमा	L, L	प्रतिरोधिपरास्कन्दि	ंदृह
न्यक्करोति तिरस्कुर्वन्	५७	प्रत्यग्रपद्मवीज 💮	ુકર
न्यूनता साम्यमाधिकां	38	प्रत्यार्थं भूपतिपरिग्रह	২
न्यूनाधिकत्वशङ्का चे	३४	प्रथममरुणच्छाय	२३
परमेकं हदा कृत्वा 🐬	30	प्रबोधयतिबालांश्च 💮	্ ও হ
पद्मकोशोत्सवः प्रात	६५	प्रयाणे भेरिनिस्वान	६३
पराजितश्चेद्धगवान्	७३	प्रयोजनं यथैतासां	80
परिशीलितकाव्यवतर्मनां	ં હ	प्रवाहहरिता दुर्वा	र १
परिहरति रति	29	प्रवेशे चैत्रस्य स्फुट	. 20
परोद्वेगे परानन्दे	२	प्रकृतिचरात्पदे भङ्गात	७१
पाणौ पद्मधिया मधूक	S	प्रसादे वर्तस्व प्रकटय	واي .
पातालं वानरोत्श्विप्त	' ওয়	प्रहेलिका सकृत्प्रदनः	38
पाशः पक्षश्च हस्तश्च	ે કર	प्राकृतं तज्जत सुख्य	- &
पीतत्वं शालिमण्डूक	્ર ફુક	प्राक्त्रव्यकपृथिवीभृतोः	- 8<
पुनः पुनः काचन कुर्वती	કર	प्राणान् कृशोद्रीणां	१
पुरेऽद्वपरिखावप्र	ે દ્વ	प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते	. ३१
पृष्पावचये पृष्पा	દ્દષ્ઠ	प्रेमाद्रीः प्रयणस्पृशः	
पृष्पं प्रवालोपहितं	ક્ષ	बन्धुर्मित्रं वयस्यश्च	५६
पुंसां तु वृषरकाश्च	98	वन्धूकद्यतिबान्धवो	કક
पुंस्कोकिलकुलस्यैते	३०	बर्हिनिहादनाहैं ऽस्मिन्	१४
पूर्वत्वंग्रेतनत्वीश्व	६५	बहुदोषोऽपि विदोपः	Ť
पूर्वं यथा देवाते	५५	विभर्ति यश्च देहार्घे	१५
पृथुकार्तस्वरपात्रं	રપૂ	ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां	. <
प्रकृत्येव मनोहारि	38	ब्रह्मा वीररसस्वर्ण	. ફફ
प्रजापालोऽरिशैलादि	६२	भक्तानां कामदस्तुष्टो	३७
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे	पर	भगिनीभगवत्यादी	24
प्रतिच्छन्दसरूपादि	- 46	भण गच्छ देहि संहर	৩০
प्रतिफलितं गलगरलं	વક	भद्रात्मनो दुरिधरोह	१३
प्रतिभा कारणं तुस्य	8	भवतीन्दुर्न दासोऽपि	94

पद्यानाम् —

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
भवन्तीवादिशब्दाश्च	40	मृगयायां च संचारो	६५
भवानीशङ्करादीनां	46	मेघानिलेन अमुना	१६
भुजौ मृणाले वदन	34	यतोऽयं दारुणाचारो	રેક
भुवनानि निबध्नीयात्	ξ ο	यथा नराणां नृपतिः	८३
भूतेन्द्रभारतेशात्प्राक्	६१	यथामति यथाशक्ति	
भूयो मत्तद्विरदगमनां	86	यथैतेषां मिथो भेदः	39
भृतको भृतिभुक् कर्म	40	यदीदं स्यात्तदेदं स्यात्	
भृ त्यदासेयदासेर	५७	यद्यसामुद्रिकाद्युक्तं	44
भेरीशतसहस्रा णि	९१	यद्यपि नदाति सरोषं	२ ६
भ्रूपहावं मधुपराजि	४३	यशः पदाङ्गुष्ठनखौ	90
मद्नसरितमेतां	86	युद्धे तु वर्मबळवीर	६३
मदेकपुत्रा जननी	<0	येन ध्वस्तमनोभवेन	२४
मधुद्रोणीव मन्दार	80	योग्यो यस्ते पुत्रः	१७
मनीषिताः सन्ति गृहेषु	9	योऽतिदीर्घासिताक्षस्य	
मनःप्रसात्तः प्रतिभा	- 4	रक्तपुष्पाणि नाभ्यास्तु	98
मन्थायस्तार्णवाम्भः	९०	रणी च लघ्वन्तरिती	९०
मया संक्षेपशीलन	92	रितर्भवति देवादी	७०
मस्णवरणपातं	१७	रत्नानि यत्र तत्राद्वी	99
महतोऽपि महीयांस	ଃଟ	रलयोर्डलयोश्चैव	દ્દર
महत्त्वमादी सर्गान्ते	Ę?	रसावद्भुतशृङ्गारी	8 6
महाभूतमहापाप	દુક	रागवात्सल्यशोकाद्ये	७१
माधुर्ये स्पष्टता वाचा	५२	राजहंसोपभोगाई	39
मानापनोदनविधौ	३७	रामं तटान्तवसती	Q
मामकीनां कृतिमिमां	९३	रिपुवैरिसपत्नारि	98
मायया शम्बरादीनां	७१	रूपं संज्ञाथ संस्कारो	24
मा संभावय शल्येन	ક્ર	लाभः पूजा ख्याति	ક
मित्राणि प्रतिपालयं	8	लीयते चन्द्रमाः कावि	45
मुकावलिस्ते रदनाः	કર	लीलाचलत्स्रीचरणा	48
मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन	34	लौहित्यं धातुमाणिक्य	ફ૦
मुखं विकसितस्मितं	१२	वन्दामहे महेश्रत	१३

पद्यानि	पृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
पपुर्वि रूपाक्षमलक्ष्य	१८	व्युढोरस्को वृषस्कन्धः	43
वर्धते सह पान्थानां	३८	शकुन्तधातुमस्तो	
वर्षासु घनाशिखस्मय	६४	शक्तिनिंपुणतालोक	
वल्लरी लहरी पाशः	98	शक्तिमृतिंमती स्मरस्य	80
वबुरिन्दीवरश्रोणि	१६	श्रङ्गव्याकीर्णरङ्क	९१
वसन्ते मालतीपुष्पं	५९	राङ्के मन्ये ध्रुवं प्रायो	३६
वसिष्ठवद्यं दासो	१९	शनिर्देपदजा काली	६६
वहति प्रातरम्भोज	48	शब्दादुच्छिलते सिन्धौ	હર
वाच्यलिङ्गाः समानश्च	५६	शरदीन्दुरविपदुत्वं	६४
विजितप्रवालपञ्चव	40	शस्ता विदग्धगोष्ठीषु	
विडम्बयाति संरुच्धे	90	शातोदिर कथङ्कारं	६५
विदग्धः सरलो रागी	30	शापान्तो मे सुजग	<
विद्यान्वयम् तुस्व।राङ्	६८	शारिकोष्ठकसेनानी	23
विद्युन्मृणालसुमगा	- ४६	शिखंब दीपस्य	કુ
विधिरम्भोजसाम्राज्ये	96	शिशूनां गतयेऽस्माभिः	હર
विनाशान्मारुतेस्तस्य	१५	शून्यं वासगृहं विलोक्य	७६
विभक्ति पदवर्णानां	३०	शुली न सर्पी गिरिशः	६१
विभावैरनुभावैश्व	94	शैले मेघौषधी धातु	६३
विभ्रम्य तचारुनितम्ब	કર	रयामास्वङ्गं चिकत	ં કર
विरहे तापनिश्वास	६५	श्चियं प्रदुग्धे विपदो	۹,
विरहे सर्वे दहनः	હર	श्रीकृष्णस्योदरे सर्व	७३
विवाहे स्नानशुद्धाङ्ग 🦿	६३	श्रुतमेवान्यथाकार	्रश्
विवृण्वती शैलसुतापि	१९	श्रुत्वा यं सहसाऽऽगतं	२१
विश्वंभरा भगवती	80	श्रोतृणां द्राङ्महानन्दः	ષ્ટ
विषयेषु तावद्बला	३७	श्लाच्यः पामरपरिषदि	ક
बृक्षे प्रचुरशास्त्रवं	६७	इवेतानि चन्द्रशक्राश्व	६६
वेण्याः सर्पासिभृङ्गाल्यो	94	षड्वज्रकोणत्रिशिरो	६७
वैशेषिकेषु काव्येषु	ક્ષ	स कि स्वर्गतरुः कोऽपि	
व्यानम्रा द्यितानने	८६	सङ्ग्रामाङ्गणमागतेन	३८
ब्युत्पत्तिः शक्तिरभ्यास	4	सदक्सदशसंवादि 💮	५६
			- 13.2

पद्यानि	ृष्ठानि	पद्यानि	पृष्ठानि
सन्ततिगाँत्रजनन	५६	सुरापाने विकलता	६४
सन्ध्या पुरः पुष्कराणि	63	सुषिराद्रंप्रतीहार	७०
सप्तपातालभुवन	६८	सुसितवसनालङ्कारायां	२०
समवैषम्यभेदेन	६	स्येंन्दुकान्तानमोंक	ĘS
समानमधिकं न्यूनं	\$8	सूर्येऽहणतारविमाणि	63
समानोदर्यसोद्ये 🐇	49	-	
सम्प्रदाया् नुरोधेन	. 20	सौन्दर्य मृदुता काइर्य	५३
सरस्यम्भोलहर्यम्भो	६२	संग्रामे कुम्भिमुक्ताभि	७३
सरित्यम्बुधियायित्वं	६२	संप्रहारे प्रहरणैः	< ξ
सर्वकार्यशररिषु	२५	संस्कृतं प्राकृतं चैव 🦠	4
सर्वतोभद्र घेन्वादि	. २९	संस्कृतं सर्गवन्धादि	Ę
सर्वालङ्कारसर्वस्व	38	स्तनविद्वद्वयी तस्याः	- 80
स विश्वजितमारेभे	ર્ર	स्तने श्यामाग्रतीन्नत्य	५२
सबीडा दियतानने	24	स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्च	: 34
सह दीर्घा मम इवासे	3<	स्युरुत्तरपदे व्याघ्र	् - (६५६
सहस्रं जाह्ववीवक्त्र	>3	स्वपिम्यद्यानवद्याङ्ग	. १९
सहायाः साधनोपाया	२५	स्वप्रकाशमयानन्द	१
सा कौमुदी नयनयो	४०	स्वयम्भूः शम्भुरम्भोज	ક
साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं	७७५	स्वयंवरे शचीरक्षा	દ્રષ્ટ
साधुशब्दार्थसन्दर्भ 🤝	3	स्वर्दन्तिदन्तसेनाङ्गो	६ ७
सा निर्मले तस्य मधूक	५४	हरत्यघं संप्रति	७९
सा पत्युः प्रथमापराध	. 50	हरिणाद्थ तन्नयना	33
सा बाला वयमप्राल्म	3:	हरिताः सूर्यतुरगा	६७
सामान्यग्रहणे शौक्छयं	६०	हरेरघोमुखत्वेन	७२
सा राजहंसैरिव	५०	हा तात विश्वजनवासल	७९
सिकतामृतलोभ्राणि	६६	हाराहाराविहारसार	हर
सीत्कारं शिक्षयति	३६	हालाहलं वा विलस	40
सुखबोधाय बालाना	30	हिमवत्येव भूर्जत्वक्	49
सुत्रामोद्दामदिल्ली	8	हुं हु हु न न ममेति	२६
सुरते सात्त्विका भावा	89	हेमन्ते दिनलघुता	६४
सुरभौ दोलाकोकिल	ફ્ર	हदनदसरांसि नाभि	. ৪८
		Single Carl Wash to the Carl	

(घ) पुस्तकपाठान्तराणि ।

घपुस्तकपाठाः	पु०	qo
सुमनाः सोमचन्द्रो	ર	8
स्वशास्त्रं	ર	२४
नानातन्त्रज्ञानजशक्तिविशेषः	4	٤
'संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा तत्त		47
देशेषु भाषितम्' इदमधिकम्	દ	ی
द्रष्ट्वेत्यादेरपकार	९	१९
स्वरसम्भि०	22	cq
सुमहासाधनोऽपि	20	86
त्वन्मध्यस्याऽणिमा	१५	१३
ज्ञानस रवे	२०	१८
अत्र चनकारः	२५	6
कंचिद्विशेष	38	9
अचिरोढास्मितादिवत्	३६	११
दिवो विभूषण	38	१६
9, 9,	84	20
ताळान्वितो	८८	20
तं निषेधति	46	8
सर्ववारिषु	49	१३
ं भिसारकाः	६१	१८
	सुमनाः सोमचन्द्रो स्वशास्त्रं नानातन्त्रज्ञानजशक्तिविशेषः 'संस्कृतं स्विगंणां भाषा तत्त् देशेषु भाषितम्' इदमधिकम् दृष्ट्वेत्यादेरपकार स्वरसमि० सुमहासाधनोऽपि त्वन्मध्यस्याऽणिमा ज्ञानसत्त्वे अत्र चनकारः कंचिद्विशेष अचिरोढास्मितादिवत् दिवो विभूषण " ताळान्वितो तं निषेधति सर्ववारिषु	सुमनाः सोमचन्द्रो २ स्वशास्त्रं २ नानातन्त्रज्ञानजशक्तिविशेषः ५ 'संस्कृतं स्वर्गणां भाषा तत्त देशेषु भाषितम्' इदमधिकम् ६ द्रृष्ट्वेत्यादेरपकार १ स्वरसमिन० ११ सुमहासाधनोऽपि १५ व्यन्मध्यस्याऽणिमा १५ ज्ञानसत्त्वे २० अत्र चनकारः २५ कंचिद्विशेष ३५ अचिरोढास्मितादिवत् ३६ दिवो विभूषण ३६ ग, , , , , , , , , , , , , , , , , , ,

इति ।

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्रम्	युद्रम्	ã o	40
स्मरेमुखाः	स्मेरमुखाः		१०
ऽ वत्त्व	ऽव त्त्वं	ą	8
वृद्धास्तु-(१)	वृद्धास्तु(१)-	· cq	ર
अलङ्कारस्तु	अलङ्कारा स् तु	દ્	१९
स कि	स किं		१९
भवन्ति ।	भवन्ति,	१०	१४
यथा सिहा॰	यथा सिंहा०	११	२१
निःस्पन्दो	निस्पन्दो	१२	4
निःस्पन्द	निस्पन्द	र्२	
काव्यरत्ने	काव्यरत्ने	१३	
०मेत, द्विज०	०मेतत्' 'विज०	१५	१७
यथा च	यथाच	१७	
चोन्न	चेन	રુ	
कीचे०	केचि०	२३	
कणे च	कर्णे च	२३	
विभिन्दन्	विभिन्दन्	. 23	२३
कालिङ्गा	काळिङ्गो	२७	8
'अलङ्कारस्तु	अलङ्कारास्तु	२९	૨
तत्र-	तत्र,	34	3
प्रतियत्तये	प्रतिपत्तये	3८	११
ऽलङ्कारसर्व स् वे	Sळ ड्डा रसर्वस्वे	30,	२२
र्भुवौ	र्भूवौ	83	G
दर्पणाः	दर्पणाः ॥५॥	83	२०
'तारारदाना०'	'तारा रद्दानाः	ક ફ	દ
शम्भू	शम्भु	કહ	22
ः मणांरपि	ं मणोरपि	38	3
ंगियों ः	०गिर्योः	86	6
पञ्चेषुवाणा०	पश्चेषुवाणा०	५४	१४
	1		

अशुद्धम्	धदम्	पृ०	o p
'मुखस्यदासः	'मुखस्य दासः	५७	१२
प्रतिप्रत्तये	प्रतिपत्तये	46	१४
यत्र तत्राद्रौ	यत्रतत्राद्रौ	49	6
निबद्धाते	निबध्यते	49	१६
सत्वा	सत्त्वा	६१	ર
साात्विका	सात्त्विका	દ્દલ	2
ह्रल'''दारुनालं	हल'''दारुनालं	90	e
काब्य	काव्य	૭૪	१३
सात्विका	सात्त्विका	હલ	१३
सात्विकौ	सात्त्विक	७५	१६
स्वकीया(२)	(२)स्वकीया	ક્રષ્ટ	११
स्त्रियाम्	स्त्रियाम्	99	88
काव्यरत्ने	काव्यरत्न	૭૬	. 2
यथा	यथा—	4	G
ं मिति	०मिति ।	60,	22
शूङ्गार	श्रङ्गार	૮૬	१६
मृगयाकर्म	मृगयाकर्म -	९१	ક ે
	The state of the s		4 1 1

इति ।

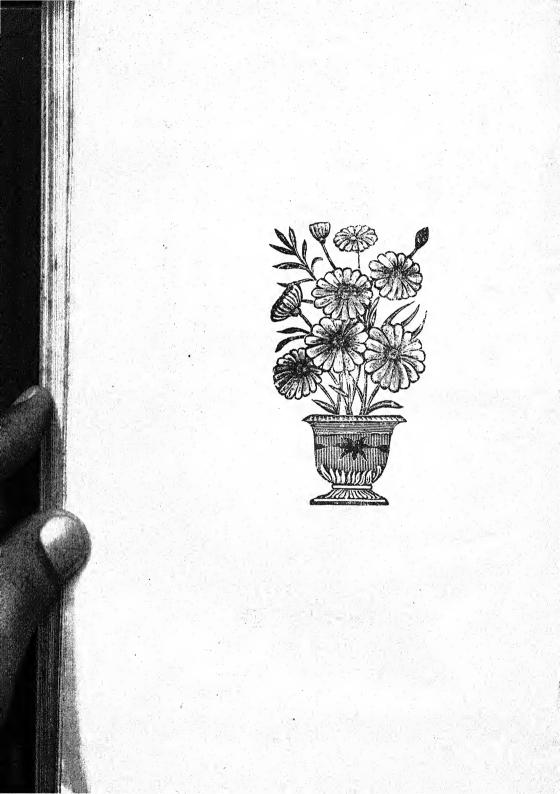

सर्व प्रकार की संस्कृत तथा भाषा भाष्य पुस्तकों के मिलनेकापता-

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्त,

चौलम्बा संस्कृत सिरिज आफिस, विद्याविठास प्रेस, गोपाठमंदिरके उत्तर फाटक,

बनारससिटी।

काशीसंस्कृतसीरीज्-पुस्तकमाला । इयं काशी—संस्कृतप्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्व

दुर्लभाः सुलभाश्र अत्युपयुक्ताः संस्कृतप्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः

पण्डितैरन्थेरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवान्त । अस्यां प्रका-इयमाणानां प्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितप्राहकमहाशयानां प्रतिसुदा-शतकं पश्चावेंशातिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत । तत्र मुद्रितत्रन्थनामानि। मुल्यम्। १ नलपाकः नलविरचितः। संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १-८ २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम्। (वेदान्तं १) रु०८-० ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीद्धण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१) रु०२ — ८ विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्डाचार्यकृतभाष्यत्रयेण ४ श्रीस्कम् । (वैदिकं १) रु० ०-६ टिपण्या च समलङ्कतम्। ५ लघुराब्देन्दुरोखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः। (ज्याकरणं १) रु० ८--० ६ कारिकावळी मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपण देनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिः कृतव्याख्यासहिता। (न्यायं १) रु० ६-० ७ पञ्चिकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-कासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) ह० ०--८ ८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वरपाण्डेयनिर्मितः । ह० ०--८ ९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमञ्जावरचितः। (कामशास्त्रं१) रु० ०-१२ १० जातकपारिजातः। श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः। (ज्यो० १) रु० २--११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसुत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-(कर्मकाण्डम् १) रु० ०--८ कल्पसहितम्। सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-१२ पुरुषसूक्तम् । (बैदिकं २) रु० १--४ म्बाकंमतभाष्यचतुष्टयसहितम्। १३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम् - श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण (वेदान्तं ३) रु० १ -- ध मीलकण्डीब्याख्यया च संवलितम्। १४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकाछिदासवि० । सञ्जी-वनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) €0 8- €

लङ्कतम्

```
१५ श्रुतबोधरु न्दोग्रन्थः । आनन्दवार्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-
       भाषादीकासहितः।
                                           ( छंदः १ ) रु० ०-६
१६ कारिकावली । मुक्तावली न्यायचिन्द्रकाटीकाद्वयसहिता सिट-
                                           (न्यायं २) रु० १-०
       cour !
१७ पारस्करगृह्यसूत्रम्। काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
       रिहर-जयराम-प्रणीतमाध्येण समलङ्कतम्।हरिहरमाध्यसः
       हितस्नान्त्रिकण्डिकासुत्र—गदाधरमाष्यसहितश्राद्धनवक-
       ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन —
       कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-दिष्प-
       ण्यादिभिः सहितं च।
                                       (कर्मकाण्डं २) रु० ३--०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तंध) रु०८-०
१९ लघुज्रिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्द्रशेखरपरिष्कृतिनि-
                                       ( व्याकरणं २ ) रु० ०—८
       र्मितिः।
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
      पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः। (कर्मकाण्डं) रु० १-०
२१ सप्तपाठि-श्रीाशवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
       विर्याचतम् । हरिहरपक्षीय-मधुसुद्नीटीकया ( संस्कृतटी-
       का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा-
       विम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-राक्तिमहिस्नस्तोत्रण च
        समन्वितम्।
                                       (स्तोत्रवि०१) रु० १--०
२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः
                                   सरीकन्यायबिन्दः-भाषाः
                                  (बौद्धन्याय वि०१) रु०१-८
        दीकासहितः
२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४--०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्ययेटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचिता। सम्पूर्ण
                                     (न्यायविभाग ३) ६० ६-०
२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशास्त्रिकृतया
        सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा१) ह० २-०
२६ पौरोहित्यकर्मसारः ( टिप्पणीसमळंकृतः ) प्रथमो भागः श्रीरमा-
        कान्तरार्मणा संगृहीतः।
                                   (कर्मकाण्डवि०३) रु००-४
२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः। अब्ययीः
        भावान्तो भागः, मन्म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
        कृतशेखरदीपकांख्येन दिप्पणेन समुज्ज्विकतः।(ब्या०४) ६० ४--८
२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासाविरचितम् पञ्चसर्गाः
        त्मकम् । म० म० श्रीमिल्लिनाथस्रिकतसञ्जीविनीटीकया
        पं० श्रीकनकलालडवकुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च सम-
```

(काव्यवि०३) रु० ०-१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गळरचितया टीकया समेतम्। बहुखण्डितपाठान् परिपृः र्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम्।(काम०२) ६०८-० ३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचर्यविरचि-तः। महामहो पाध्यायरुचिदत्तक्तमकरन्दोद्भासितमहामहो पाध्याय वर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसाहतः (न्यायं४) रू० ६--० ३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशसद्दरिवतः। म० म० भैरव-मिश्रविरिवतया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या-तत्त्व-प्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ४) रु० ३--० ३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचि-तः। श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्ष-विरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२) रु०१-० ३३ न्यायवात्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनाभाष्योपबृहणम् । परमर्षि-भारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्बर ळितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं) रु॰ ६—० ३४ शुक्कयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुन्व-टाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेद-दीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८-० ३५ शुक्कयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—० ३६ सिद्धान्तलेशसंब्रहः । श्रीमद्प्ययदीक्षितविरचितः । श्रीमत्प्रमहंस-परित्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्य-या ब्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—० ३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां चृत्तिः वि-द्वद्र-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ५) रु० ६-० ३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतस्त्रसिहः-तः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १-४ ३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवा-दसमेतः। (वेदान्तं ५) रु० २-० ४० श्रीनारदीयसाहता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिष-(ज्योतिषं २) रु० ०—६ ग्रन्थः । ४१ मेदिनीकाशः-मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८ **४२ मीमांसादर्शनम् ।** श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । (भाग१-२) (मीमांसा ३) ६० १०-०

४३ न्यादर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणितम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणितः भाष्यसहितम् । श्रीविश्नाथन्यायपञ्चाननभद्दाचार्यविरचि-तन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रू० ३--० ४४ दानमयूखः। विद्वद्ररश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८ ४५ कालमाधवः। विद्रद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८ ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभू-षण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषादोकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३। रु० २-० ४७ फिककावकाशः। उपाध्यायोपाह्वत्रैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथि-लेन्द्रदत्तरार्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतर्दैप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ७) रु० १-४ ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डक्यकारिकाच्याच्या-श्रीम-त्परमहंसपरिवाजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-कृता। शंकरानन्द्कृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०६) रु० १-- ध ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। एं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः।(काव्य०४) रु०४ —० ५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—० ५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहो पाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनः फलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या सम-लङ्कतम् संपूर्णम्। ५२ काथबोघः।साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। ६०—८ ५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु०१-0

५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-निर्मिता— (काव्य वि० ७) रु०-१२-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज श्राफीस, विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी ।

